

ПЕТРО САВЧУК

ДУБЕНСЬКИЙ
СПАСО – ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ
МОНАСТІР І ЦЕРКВА
(360-РІЧЧЯ ЦЕРКВИ)

РІВНЕ – 2006

ББК 86.372(4 Укр.)
С – 13

Серія: Храми Дубенщини

У нарисі подано історію заснування і діяльності Дубенського Спасо-Преображенського монастиря й церкви протягом декількох століть. Події, пов'язані з діяльністю монастиря й церкви, показано на тлі розвитку міста Дубна, також тут належне місце зайняли проблеми релігійного життя у краї.

Редактор: Ігор Момотюк

Художник: Володимир і Степан Ковальчуки

Рецензенти: Валерій Шеретюк

кандидат історичних наук, доцент, декан
історико-соціологічного факультету РДГУ

Руслана Давидюк

кандидат історичних наук, доцент кафедри
Історії України РДГУ

Коректор: Ганна Кревська

Комп'ютерний набір: Світлана Писарець

Фото з особистого архіву автора та Бориса Савчука (Дубно),

Книжку видано за кошти автора, товариства „Допомога”

ISBN

@ Петро Савчук, 2007

Спасо-Преображенський монастир

Зміст:

1. Молитви
2. Вступ (про монастирі)
3. Спасо-Преображенський монастир і церква
4. Монастир після князів Острозьких
5. Церква після монастиря
6. Літописне місто
7. Додатки

***Преображення Господа Бога і Спаса нашого
Ісуса Христа***

19 серпня (6 серпня)

Тропар, глас 7

Преобразився Ти на горі, Христе Боже, показавши ученикам Твоїм славу Твою, скільки їм можна було. Нехай засяє і нам грішним світло Твоє споконвічне. Молитвами Богородиці, Світлодавче, слава Тобі.

Величання

Величаємо Тебе, Життедавче Христе, і славимо пречистої плоті Твоєї преславне преображення.

Кондак, глас 7

На горі преобразився еси, Христе Боже, і ученики бачили славу Твою, скільки їм можна було, щоб, коли побачать тебе розп'ятого, страждання Твоє зрозуміли добровільне і світові проповідували, що Ти еси воістину Отче сийво.

Антифон 1

Стих 1. Викликніть Господеві, вся земле! Співайте ж імені Його.

Молитвами Богородиці, Спасе, спаси нас.

Стих 2. Глас грому Твого в небозводі, освітили блискавки Твої вселену, здригнулась і затремтіла земля.

Молитвами Богородиці, Спасе, спаси нас.

Стих 3. В славу і велич зодягнувся Ти, прибрався світом, наче ризою.

Молитвами Богородиці, Спасе, спаси нас.

Слава: І нині: Молитвами Богородиці, Спасе, спаси нас.

Антифон 2

Стих 1. Гори Сіонські, ребра північні, місто Царя Великого.

Спаси нас, Сину Божий, що преобразився на горі, співаємо Тобі: Алілуя.

Стих 2. І привів їх до гори святині Своєї, на гору, що її здобула правиця Його.

Спаси нас, Сину Божий, що преобразився на горі, співаємо Тобі: Алілуя.

Стих 3. Гору Сіонську, що полюбив її, і створив, як єдинорога, святилище Своє.

Спаси нас, Сину Божий, що преобразився на горі, співаємо Тобі: Алілуя.

Слава: І нині: Єдинородний Сину...

Антифон 3

Стих 1. Ті, хто надіється на Господа, як гора Сіон, що не захитається повік.

Тропар, глас 7: Преобразився Ти на горі, Христе Боже, показавши ученикам Твоїм славу Твою, скільки їм можна було. Нехай засяє і нам грішним світло Твоє споконвічне. Молитвами Богородиці, Світлодавче, слава Тобі.

Стих 2. Гори навкруг Нього, і Господь навколо людей Своїх віднині і довіку.

Тропар: Преобразився Ти на горі...

Стих 3. Господи, хто перебуває в житлі Твоїм, або ж хто оселиться на святій горі Твоїй.

Тропар: Преобразився Ти на горі...

Стих 4. Хто зійде на гору Господню, або хто стане на місці святому Його.

Тропар: Преобразився Ти на горі...

Вхідне

Господи, пошли світло Твоє і істину Твою, нехай наставлять мене і виведуть на гору святу Твою.

Тропар: Преобразився Ти на горі...

Слава: І нині: **Кондак, глас 7**

На горі преобразився еси, Христе Боже, і ученики бачили славу Твою, скільки їм можна було, щоб, коли побачать Тебе розп'ятого, страждання Твоє зрозуміли добровільне і світові проповідували, що Ти еси воістину

Отче сяйво.

Трисвяте. Прокимен, глас 4

Як величні діла Твої, Господи, все премудрістю еси.

Стих. Благослови, душе моя, Господа, Господи Боже мій, звеличився Ти вельми.

Алілуя, глас 8

Твої є небеса, і Твоя є земля.

Стих. Блаженні народи, що знають заклик Твій.

Величай, душе моя, Господа, що на Фаворі преобразився.

Ірмос

Різдво Твоє нетлінне явилось: Бог із утроби Твоєї народився, тіло прийнявши, явився на землі і між людьми пожив. Тим-то, Богородице, ми всі Тебе величаємо.

Причасний

Господи, у світлі лица Твого підемо і в ім'я Твоє зрадіємо повіки.

Вступ

Українські монастирі мають майже тисячолітню історію. Впродовж століть вони спрямовували свої зусилля на реалізацію ідей досконалого

християнського життя. В Україні умови самоізоляції життя віруючих людей диктувалися не лише розвитком чернецтва (чернець – з грецької усамітнений), але в більшості випадків визначалися зовнішніми факторами. Зокрема, процес усамітнення на Дубенщині зумовлювався поза монастирськими та поза церковними чинниками. У реальному повсякденному житті українські монастирі, їх поселники були тісно пов'язані з багатьма явищами тогочасної дійсності, соціальними інтересами, прагненнями віруючого населення. Відхід від світського життя певної частини людей став виявом ставлення до його тодішніх політичних, суспільних, духовних реалій.

З часів сивого Середньовіччя монастирі демонстративно обстоювали свій статус самоізолюваної корпорації релігійно-духовних однодумців, які, акумулюючи національну пам'ять, нерідко були ініціаторами та рушіями процесу самоутвердження нації. Вони розвивали такі культурні напрями, як письменництво, перекладацька справа, літописання, освіта, книгописання. Дубенські монастирі вносили свою лепту у загальноукраїнські справи. Хрестовоздвиженський монастир став одним з осередків зародження перекладацької справи, книгописання, віршування. Різноманітну діяльність розгортала й братія Свято-Преображенського монастиря. Дубенські монастирі були духовною колискою ряду видатних церковних діячів, які зробили свій внесок у розвиток культури, традицій, звичаїв, займали високі ієрархічні посади.

Православне духовенство ділиться на біле, яке постійно задовольняє релігійні треби своєї парафії, і чорне, яке прийняло на себе певні обітниць, колір одязі, чернецтво (інок – в перекладі з грецької – інший).

У монастирях Дубенщини ченці поділялися на три розряди відповідно до прийнятих обітниць: послушники, ченці і схимники. Послушники лише готувалися прийняти монашество і були пострижені в рясофори. Послушники рясофорні у монастирі були постійно. Більшість із них з часом приймали постриг у монахи. Послушництвом була всяка справа і всяка посада всередині монастиря. Велику схиму приймали рідко. В монастирях існували постійні посади послушання, такі як економа (келера), завідувача монастирським господарством, ризничого – охоронця богослужбової одязі. Монах в сані диякона називався ієродияконом, в сані священика – ієромонахом, а священик в схимі – ієроєхимонахом.

В XVIII ст. монастирі поділяються на штатні, які одержували державне утримання, і позаштатні (заштатні). Штатні ж розподілялись на три класи відповідно до кількості штатних монахів, дозволених у кожному класі, і жалування, яке вони одержували. Нештатні мали різне число ченців і послушників, але утримували себе за рахунок власних прибутків від різних промислів, господарства і культових обрядів.

Дубенські монастирі в різні періоди їх діяльності в залежності від рангу управлялись архімандритами або ігуменами. Мали місце випадки, коли настоятель монастиря добивався більш почесного сану архімандрита, а штатне утримання залишалось ігуменським.

Існували й приписні монастирі, які підпорядковувалися більш крупному. Інколи це робилося, щоб підтримати бідний монастир. Приписний віддавав монастиреві, якому підлягав, частину доходів.

На Дубенщині з 1860 року діяла Хрестовоздвиженська пустинь як особливий тип самостійного монастиря. Це був чоловічий монастир, заснований на віддалі понад кілометр від міста.

Монахи одержували житло і статутне харчування. А тому деякі з них писали ікони, пекли просфори, різали хрестики, виготовляли різні сувеніри. В храмах стояли братські кухлі, пожертвування з яких ділились між братією або передавалися на загальні розходи монастиря.

Постійно виборюючи власну автономію, привілеї, господарські права, переслідуючи свої інтереси, монастирі Дубенщини вступали у складні колізії зі своїми фундаторами, церковними ієрархами, місцевим населенням, інтелігентами, міщанами, селянами. Як чоловічі, так і жіночі монастирі маневрували у виборі канонічності, зміцненні конфесійних позицій, що інколи звужувало потенційні можливості монастирських церков, чернецтва. Можливо, це деякою мірою спричиняло кризу православ'я, відхід від нього віруючих до інших релігійних течій.

Добровільне зречення світу вважалось духовним подвигом очищення душі віруючого через молитву, піст, бідність, безшлюбність, ізольованість від "тріховного" світу, безкорисливість. Серед ченців дубенських монастирів у різні періоди їхнього існування нараховувалось до двадцяти поселників. Якщо у Підборецькому (Дубовецькому) жіночому монастирі така кількість черниць була у XVIII ст., то у Хрестовоздвиженському близько півтора десятка їх нараховувалось ще у середині XX ст. Черниці й ченці через суворі, аскетичні норми життя спрямовували свої зусилля на подвижницьке утвердження християнських ідеалів. Тому вороги православ'я протягом всього існування дубенських монастирів докладали значних зусиль для розладу їх діяльності. Проте православні монастирі, зокрема Спасо-Преображенський, Хрестовоздвиженський, оточені іновірцями, рішуче обстоювали свої релігійно-церковні переконання. Вони істотно впливали на релігійно-церковне життя, а також суспільне, соціальне і духовне.

Дубенські монастирі намагалися зберегти традиційну незалежність, автономність. Найчастіше вони зверталися за захистом і допомогою до своїх засновників, фундаторів. Особливо це проявилось у протиборстві з унією у XVII – XVIII ст. Проте, своєрідний феномен монастирів Дубенщини з різних причин не піддається узагальненню. Кожен з них мав специфічні, тільки йому притаманні особливості. Деякі з них мали у своїй власності хутори, млини, шинки, ставки, пасіки, інші володіли землею, випасами, худобою, фільварками, в яких працювала значна кількість людей – монастирських підданих. Господарськими справами постійно займалися й ченці. Робота ж ця була важкою.

Монастирі на Дубенщині відносилися до провінційних, були невеликими, губилися серед боліт, заплав та лісів. Більшість з них розташовувалася у звичайних українських дерев'яних хатах, критих соломною

або очеретом. В кімнатах-келіях проживало по декілька ченців, які, творячи молитви, займалися здебільшого хліборобством. Щодо їх заможності, то про неї свідчить обсяг фундушів, які одержували монастирі. В різні роки й десятиліття вони були неоднаковими.

Дубенські монастирі за умов політики полонізації, яку проводила Річ Посполита, не мали можливості зміцнювати матеріальну базу, зберігаючи непорушними свої духовні принципи. Проте, яке б не було становище православних монастирів після Брестської унії, всім їм була притаманна спільна визначальна риса - захист православної церкви від уніатства. Тривале протистояння натиску іновірців у свідомості духовенства і чернецтва ідентифікувалося як боротьба за віру і державу. Дубенські монастирі переважно утверджували православний чин богослужіння, поширювали церковну літературу.

Неприятні стосунки між різними конфесіями особливо загострилися після уніатського Замойського собору 1720 року. Монастирі зазнали тотальних переслідувань, гонінь, репресій з боку польсько-католицьких властей. Переслідувалися православні богослужіння, обрядовість, проповідницька діяльність, підготовка кадрів духовенства і чернецтва. Для віруючих і духовенства стало очевидним, що релігійно-церковні процеси пішли всупереч домовленостям про рівноправність православної і греко-католицької церков та збереження особливостей східного обряду. Натомість йшов процес поглинання православ'я латинством. У цих складних умовах православні монастирі Дубенщини, виступивши проти полонізації, відіграли непересічну роль у піднесенні патріотичного духу нашого народу, розгортанні його національно-визвольної боротьби.

Протистояти войовничій полонізації монастирям, як і церквам, було нелегко. Волинська земля, в т.ч. Дубенщина, перетворилася в очах польських правителів у "край невірних". Польська шляхта вбачала в монастирях центри антипольського, антикатолицького згуртування українців, а тому їх просто руйнувала, грабувала і нищила. Російський резидент у Варшаві Галембйовський у зверненні до польського примаса зазначав, що шляхтичі "забувши страх Божий, вриваються верхи на конях до церков, стріляють у вівтарі та ікони, рвуть їх, ламають хрести і вони викидають ченців із монастирів, а в жіночих монастирях, для глузу, роздягають черниць догола і в такому вигляді виганяють їх, майно і прибутки монастирські відбирають; зображення Спасителя вони топчуть ногами, ріжуть, проколюють ножами" (Архив Юго-Западной России.- Ч.1.Т.Ш.- К.,1871.- С.448.).

Монастирі, в т.ч. дубенські, володіли багатими бібліотеками, забезпеченими найрізноманітнішими книгами, в першу чергу церковно-прикладного характеру. Бібліотеки давали змогу реконструювати духовне, релігійне, церковне життя, культурні інтереси чернецтва. Разом з тим частина ченців відзначалася низькою освіченістю, що звужувало місіонерські, полемічні, проповідницькі можливості місцевих монастирів.

Каталоги, описи монастирських бібліотек і самі книги засвідчують, що ченці, духовенство користувалися як вузькопрофесійною літературою, як-то

служебники, требники, тріоди, октоїхи, акафісти, так і книгами з історії, філософії, мовознавства, медицини, музики. У монастирських книгозбірнях були твори католицьких, іудейських авторів. Їх використовували для ведення полеміки.

Релігійне протистояння сколихнуло майже все населення краю. Утиски релігійні переросли у господарські, побутові. Польські суди не бажали займатися скаргами православних на обмеження їх громадянських прав. Незадоволених нерідко відносили до розряду бунтівників, звільняли з церковних посад, накладали штрафи, а земельні справи затягували на десятиліття.

Із входженням західноукраїнських земель до складу Російської імперії становище православної церкви і монастирів дещо змінилося. Російський уряд всіляко обмежував вплив поміщиків-католиків на православні церкви і монастирі. Імператор Олександр I дозволив повне відновлення Литовського статуту. На Волині стала широко розповсюджуватися польська освіта, значною мірою завдяки сподвижництву поміщика Фадея Чацького. Створені школи стали центрами відновлення полонізації краю. Знову стали примушувати переходити в унію і католицизм. Цей процес особливо посилювався на початку ХІХ ст. під час наполеонівського нашестя. Польська шляхта за допомогою французьких військ стала на шлях відновлення своєї держави та віри на українських землях.

Навернення до уніатства православних торкнулося ряду парафій Дубенщини. Саме так сталося з церквами св.Михаїла в селі Пирятин, Різдва-Богородиці села Мала Мильча, св. Димитрія у Великих Загорцях. Такі парафії закривалися і передавалися під нагляд інших. Так, над Пирятинською доглядав священик села Підлужжя Григорій Іоанович Островський. Церква мала землю в трьох перегонах, з них орної землі обсягом на 30 днів обробітку, будинок священика з городом – на один день, ліс, в якому були різні дерева, зокрема, й плодови, та інші угіддя. Ними користувався уніатський священик Іван Бочановський.

До монастирської церкви Малої Мильчі належало село Сади, яке також навернулось в унію. Тутешні значні церковні угіддя - орні землі в трьох перегонах на 30 днів, город – на 4 дні, рибний став, пасічні місця в лісах, плебанний будинок – невідомо кому належали. Не було письмових документів, кому все це належало, – чи василіанам-уніатам, які жили неподалік від церкви у дерев'яному монастирі, чи місцевим селянам. Документи на землю знаходилися в Дубенському нижньому земському суді, який затягував вирішення справи. А тому василіани й надалі користувалися землями і монастирським майном. Церкву святого Димитрія у селі Великі Загорці тепер доглядав священик Тараканівської парафії Микола Конахевич (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.139, арк.28-31.).

Після вигнання наполеонівських військ знову продовжився процес русифікації краю, навернення іновірців у православ'я. За підтримку і участь у польському повстанні 1830-1831 років було закрито ряд василіанських монастирів. З 1832 року у краї розпочалося впровадження російської мови, в

тому числі в церквах. З 1834 року було дозволено ввести в уніатські церкви православне облаштування (іконостаси, начиння, священицьке облачення) і використання церковних книг. Ці заходи викликали заворушення серед польського духовенства у Дубенському повіті.

На другу половину XIX ст. припадає посилення утисків українських церков самодержавством. У цей період відбуваються структурно-адміністративні, матеріальні, фінансові і кадрові зміни та нововведення в єпархіях на українських землях, зокрема волинських.

Церковні власті не задовільнялися існуючими церковними структурами і своїми указами 1864 року розпочали створення православних братств і попечительств. Вони мали сприяти утвердженню ідеї російської народності серед “простого люду”, українського населення. Нові церковні органи діяли під патронажем синодальної влади і мало турбувалися про українську мову, культуру.

Церковно-монастирська система українських земель стала складовою частиною всеросійської структури. Це позначилося на духовному становищі священнослужителів. Серед ієрархів української церкви з’явився прошарок духовенства, якому стали чужими національні інтереси, традиції, звичаї. З посиленням діяльності Синоду поширився процес релігійної цензури, заборон, знищення архівних матеріалів. Вчених позбавляли доступу до монастирських бібліотек з їх хроніками, літописами та іншими історичними і теологічними джерелами.

Дубенський Спасо-Преображенський монастир і церква (Св.Спаса)

Преображенський монастир знаходився на південній околиці Дубна, на невеликому островці ріки Ікви. Зараз тут працює Свято-Преображенська церква.

Коли саме і ким з князів Острозьких був заснований Преображенський монастир, достовірно невідомо. У 1867 році з’явилося повідомлення у “Волинських єпархіальних відомостях” про його заснування в 1517 році. Але у ньому не йде мова про його засновника. Можна лише припустити, що ним був Костянтин Іванович Острозький, який у цей період володів містом. Дехто висловлює думку, що фундатором обителі був князь Василь Острозький Красний, син Федора, дід Костянтина Острозького, який помер в середині XV століття. З фундушевих грамот, виданих монастиреві в різний час Костянтином-Василем Костянтиновичем Острозьким, випливає, що монастир існував ще при попередниках його батька князя Костянтина Івановича, який народився у 1463 році. Отож, найімовірніше, що монастир заснований або

князем Василем Красним у першій половині XV ст., або ж його сином князем Іваном у другій половині XV ст.

Достовірні відомості про монастир відносяться до часів князя Костянтина-Василя Костянтиновича Острозького.

К.К.Острозький (нар.1526/1527 – 13 (23 н.с.) лютого 1608 року в Острозі) – син князя Костянтина Івановича та Олександри Слуцької. Виховувався під опікою матері в Турові. Знатне походження та маєтності дали можливість К.-В.К. Острозькому зайняти впливові державні посади. З 1550 року він – Володимирський староста і маршалок волинської шляхти, з 1559 року – київський воєвода. У кінці XVI ст. – найбільший землевласник Речі Посполитої після короля. Його щорічний прибуток складав 10 мільйонів польських злотих. Побудував понад 600 церков. Королівська влада змушена була рахуватися з князем через важливість для держави військово-стратегічного положення підвладних йому земель. Саме Волинь, Київщина першими брали на себе удари татарських нападів. Острозький князь своїми збройними силами придушив повстання К.Косинського в 1591-1593 роках.

Стосунки українського князя з польською коронною шляхтою були досить складними. К.К. Острозький отримав Острог поряд з іншими маєтностями покійного брата Іллі від своєї племінниці Гальшки восени 1573 року. Проте фактичним володарем їх тоді вже був король Сігізмунд Август, якому споконвічні володіння князів Острозьких незаконно подарував вітчизняний Гальшки – О.Ласький. Лише в листопаді 1576 року новий польський король Стефан Баторій видав К.Острозькому бажаний привілей, за яким маєтності назавжди передавались у спадкове володіння.

К.К. Острозький бойкотував Люблінську унію 1569 року, яку підписав під загрозою втрати маєтностей, протидіяв її впровадженню і вів жорстку політику щодо ворогів православ'я як серед священнослужителів, так і серед світських чинів. Однак унія росла, незважаючи на зусилля володаря Волині.

У самому Острозі князь бував рідко, переважно жив у Дубні. Тому мав можливість постійно піклуватися про матеріальний добробут Преображенського монастиря. На той час урядники стали завдавати збитків монастирським фондам. К.К. Острозький як набожна, боголюбива людина своїми наказами намагався приборкати посягання князівських слуг і чиновників на майно церкви. Проте це мало допомагало, і до князя продовжували надходити численні скарги на порушників церковної власності. Тоді він, бажаючи надати інокам тверде і спокійне володіння монастирськими маєтностями, став документально підтверджувати їх фонди.

Князь К.К. Острозький 30 березня 1571 року на прохання настоятеля Преображенського монастиря о. Іосифа і братії “надав” йому і його спадкоємцям із братією одного рибака “для вольного ловлення риби” в ставку, що оточував монастир. У документах зазначено: “Конъстантинъ Князя Острозское, воевода киевский, маршалокъ земли волынъской, староста володимерскій и белоцерковскій ознаменуемъ симъ листомъ нашимъ нине и вповтомни веки наступцомъ нашимъ, державцомъ, дедичамъ

и наследникамъ места нашего Дубна. Итъ быть намъ челомъ Ігумень Монастиря Святого Спаса теперішній отецъ Іосифъ зо всею Братією Богомольцами нашими, какже Ігумень Честнокресцкій Макарій, абыхмо имъ двухъ рыбаковъ для волного ловеня рыбъ во обоихъ ставахъ дубенськихъ особливимъ правомъ ствердили. Кгдыжъ поменений игумены до сего часу мели вольнощъть в ставахъ нашихъ дубенськихъ ловити, але права на тое еще не выправили: Мы однакъ бачечы то, итъ собщое житіе Василя Великого и религія наша Греческая постами инакомъ бавитися повелевать, на вечные и потомъные часы надаемъ и позволяемъ игуменови Спаскому отцу Іосифу и по немъ наступающимъ в томъ стави, который обливаеть его монастырь, одного рыбака, в стави засъ иваньськомъ другого для выживанья игумена Честно кресцького з братією и наступьцовъ его вольности однакъ ловеня не масть быти токмо тригубицею и не воднь святочныи. О чымъ селибы наступцы наша, державци и наследніки мьеста Дубна мели (имъели) волю тую нашу нарушити, тогды каждый таковой расудится со мною предъ Богомъ всемогущимъ, и да будетъ проклятъ в нънишнимъ и в будущимъ вьку: и часъ его со ариемъ и иудою да будетъ. На що даемъ тотъ нашъ листь,с подписомъ руки нашей и под печатію нашою. Писал в Дубни, лъта Божого нароженя тысяча пятьсотъ семдесятъ первого, месяца марта тридцатого дня”. Підписано: “Константинъ”. Печатка витиснута на папері приклеєна до документу червоною масою. Навколо печатки слова: “Constantinus Ostrosie...Constantinus D.C.Дих”. (Бывшіе православные монастыри в городъ Дубнь Волынской губернии,основанные князьями Острожскими // Волынскія Епархіальныя Вѣдомости/-1880.-№28-29- С.1270-1271).

А вже 8 серпня 1572 року князь “зъ ласки” своєї надав монастирю право брати десятину з різних хлібів, хто буде сіяти збіжжя на полях “пуща земля, или дубрава”, розпочинаючи від села Головчиць до міста Дубно, „чтобы за насъ, нечистъ князь Бога просили иноки того монастыря: намьестник же его, писарь и войтъ Дубенскіе не должны делать въ томъ монастырю никакихъ препятствий, разве бы кто на той земле нивы новы проробиль, тогда съ этихъ “проробковъ” недавать десятины въ течении 3-хъ летъ, а после давать”.

Ігумен Спасо-Преображенського монастиря та інші настоятелі й ігумени неодноразово зверталися до князя у випадках, коли в монастирях траплялися негаразди. Так, 14 червня 1585 року князь К.К. Острозький пише з Сатієва листа своєму дубенському наміснику, що йому скаржився архімандрит Спасо-Преображенського монастиря отецъ Антоній на теслярів, найнятих ним, які взяли гроші за ремонт церкви і монастиря, але працювати не хочуть. Князь наказав наміснику примусити їх завершити ремонт, а дубенських митників зобов’язав давати до монастиря в установлені строки 20 тисяч (чого – невідомо).

Опікунство монастирськими справами князь не полишав протягом усього життя. 21 червня 1588 року, перебуваючи в Дубні, він видає наказ про

заборону вирубки монастирських лісів, за порушення якого погрожує штрафом у 20 кіп грошей.

Через три роки, 21 червня 1588 року князь в Дубні видає наказ "войту атаману всімъ мужомъ Крупскимъ и волощаномъ нашимъ околичнымъ: жаловался намъ игумень нашъ Дубенскій Спаскій на то, что вы въезжся въ его борокъ Котовский, который издавна наданъ тому монастырю, опустошаете его, рубите и продаете лесъ на сторону: по этому князь приказываетъ всімъ волощанамъ не пустошити того лісу, під штрафомъ 20 кіп грошей: накінець він додає: повторно наказую вам, щоб там більше нога ваша не була – нарешиті". В тому ж році 4 грудня князь пише з Рівно старості своєму в Дубні пану Каспру Мошковському, що сьогодні був у нас ігумен Спаського монастиря і заявив, що "расказанемъ твоим, подданымъ села Мятина монастырскимъ веление кривды и грабежи чинить кажешъ", а именно: у Хомы лошадъ заграблена, у сапожниковъ монастырскихъ кожи выправленныя забраты, а часовой мастеръ Дубенскій также пограбілъ у Васка Коваля лошадъ..." Хочем мести и разказіваемъ тебе, что бы ты велел все эти "грабежи" возвратитъ въ целости" и если которому кривда в томъ, вы аби сами себе справедливости не чинили, але во всемъ ихъ старшему жаловались.- Вы также не должны брать "плитовщины" съ подданныхъ Мятинскихъ, такъ какъ они освобождены нами отъ этого: вы только можете "виною грабежною карати ихъ", если они не хотели битъ послушными до работы ставовъ вашихъ Дубенскихъ,- а больше "абысте подданымъ монастырскимъ некоторые кривды и грабежовъ не чинили"... После подписи дописано рукою князя: а строны плитчины естлибъ люди Мятынцы и перво плитчину не давали, абы и теперъ не дали, бо новыхъ речей Я не радъ, абы накладно"

Історія Спасо-Преображенського монастиря засвідчує, що тут працювали ряд видатних ігуменів, які дбали про розвиток обителі. Є згадка ще про ігумена цього монастиря ієромонаха Авина (р.н.н.-р.с.н.). Зберігся автограф його листа від 5 серпня 1588 року до настоятеля Львівського Онуфрієвського монастиря ієромонаха Геннадія.

Із наказів князя К.К. Острозького дубенському старості видно, що той як намісник князя чинив перепони та утиски Спаському монастиреві. Так, 20 квітня 1592 року князь писав: "абысте такъ въ бротю соли Отцу Игумену Спаскому, тако и въ иныхъ речахъ монастырскихъ, жадного вступования не чинили: а тую соль Отець Игумень Спаскій отъ мытниковъ тутошнихъ Дубенскихъ в каждый рокъ ведля наданя старого за своими властными квитами монастырскими vybrati маеть и волень будетъ, а мытники теперешние и по нихъ будучие сполна завседы отдавати". Через два місяці по тому К.К. Острозький дає такий письмовий наказ двом дубенським лісничим і їх наступникам: "Приказуемъ, абысте до монастыря Святого Спаса яко на будынокъ и потребу вшелякую дерева розмаитого въ пушахъ нашихъ, до Дубна належачихъ, не боронили, що вьечными часы хотячи мети при печати нашей княжою рукою власною піписуемо. В Дубно".

Костянтин Костянтинович Острозький опікувався різноманітними аспектами монастирського життя, матеріальним та духовним становищем обителі, брав активну участь в її організації та облаштуванні. Так, наприкінці 1592 року на прохання ігумена отця Василя і братії в Спасо-Преображенському монастирі було встановлено співжиття за правилами Василя Великого. Разом з тим князь у своїй грамоті, виданій 18 грудня 1592 року ігумену Преображенського монастиря о. Василю з братією “на устрійство в том монастирі общего житія по законоположенію Василя Великого і святих богоносных отец”, називає монастир Святого Спаса у Дубно фундацією “предков наших”, а в грамотах, даних ним тому ж монастирю. 23 червня 1604 року і 11 грудня 1608 року, пише, що “предки наши” надали монастирю Дубенському Святого Спаса міщан “на парканю сидящих” і підданих на Волиці за Луцькою брамою. Братії надавалося право обирати для себе настоятеля монастиря, а князь за себе та за нащадків своїх відмовився втручатися в порядки життя і їх монастирські доходи, якщо буде виконуватися розпорядок співжиття. Так тривало певний час, ченці вели досить вільне життя, проте нерідко порушували внутрішній розпорядок. Тому у 1624 році був прийнятий “Статут православного Дубенського Спаського монастиря”.

Суперечки та непорозуміння, які виникали між князівським урядниками та монастирями, К.К. Острозький завжди вирішував на користь останніх. З наказу, виданого 14 березня 1593 року дубенському старості, дізнаємося, що три його підданих поселилися на землях-городах Спаського монастиря, а орні землі їх були на князівських землях. Через це між старостою та ігуменом сталася суперечка: кому ці міщани мали віддавати свою повинність, чи тому, чиї мають городи, чи власнику орної землі? Князь вирішив, що “з житлом і волоками їх передати в монастир Святого Спаса і там вже всіляку повинність ті піддані будуть віддавати, а староста в ту справу не вмішується”.

Через кілька років знову трапився подібний випадок. Доповів о.Василій К.К.Острозькому, що “біля монастирської греблі на передмісті” на чотирьох монастирських городах побудувались і переселилися дубенські піддані. Князь 12 жовтня 1597 року звелів, щоб ці піддані з усіма повинностями і ґрунтами належали на “вічні часи” монастирю Св.Спаса і “ви ні в чому тим підданим не маєте права чинити перешкоди. І повторно наказую”.

Князівські службовці виконували розпорядження князя щодо наведення порядку в обширних маєтностях. У випадку непокори застосовувалися старі методи приборкання з допомогою військової сили. Костянтин-Василь Костянтинович Острозький в таких випадках використовував вояків дубенського замку. Вони у володіннях князя діяли наполегливо. Незадовго перед 13 червня 1594 року в наїзді слуг князя брав участь уставник дубенського замку.

Князь постійно надсилав свої рішення дубенському старості. 24 липня 1594 року К.К. Острозький прислав з Острога наказ, в якому повідомляв, що ігумен Спаського монастиря скаржився на старосту за те, що він наказав

косити сіно на монастирському ґрунті, названому з давніх часів Закоп Здановський під Чернецькою греблею на бродівському тракті. Наказано сіна того не брати і не насмілюватися ступати на монастирські землі, які надані їм з обома ставками “і що до них належить, поскільки, що одного разу віддане Богу, в те старості не слід вмішуватися і його наступникам і державці дубенські не мають права туди втручатися”.

В березні 1595 року, коли князь К.К. Острозький перебував у своєму помісті Турові, до нього приїжджають “ченці Дубенські”. Вони з “плачем жалуються, ж имь мытницы ведля фундуша, або старого звичаю у млынъ безъ мерки молоти збожа на монастырь не допускають”. Князь з приводу цієї скарги 8 березня 1595 року дає наказ своєму старості в Дубно: оскільки князю постійно надокучають ченці Дубенського Спаського монастиря скаргами на митників тамтешніх, то староста повинен наказати жидам, “абы з ними ведле давного звичаю заховатися” і з хлібного зерна, яке буде молотися в млині для монастиря, не брали мірки. Якщо буде доведено належним чином, що жида беруть з ченців мірку “надъ давныйъ звычай, тогда конечную отправу на нихъ чернцомъ удъеляти кожу безъ всякой отволоки». І знову під підписом своїм і печаткою князь дописував, що лист цей не тільки тепер, але й “на потомків часи мають служец”. А тому теперішні митники і майбутні, хто буде брати мито, чи тримати млини, зобов’язані без мірки молоти для монастиря всякого роду хлібів, згідно старому звичаю ”подъ зарукою трема копами грошей, – но с тем, чтобы хлеб мерки молотся только” на монастирську потребу, а не на підданих монастирських (Вол.Епарх.Вед.– 1880.– № 28-29.– С.1277).

Іншого разу в тому ж Турові князь знову прийняв ченців Дубенського Спаського монастиря, присланих ігуменом, які “обтяжливое” скаржились на жида Нахима – митника дубенського, який, закупивши ставок в селі Коблин у пана Браславського і ловлячи там рибу, “въезжасть” в озера села Мятина, які “на тотъ монастырь отъ насъ наданого, у властные монастырские часто потаемные вкрадаючися, часто презъ упоръ заезджаючи за властные законы и грани або знаки, тые озера церковные”. Риболовлею в мятинских озерах жида завдали монастирю збитків більш як на сто злотих. Коли ж монахи застали рибалок на своєму озері і, відібравши у них невід, занесли його в монастир, то жид відразу ж послав ”парабковъ своих и лотриковъ” в Дубно, і вони, прийшовши вночі під монастир ”потаемне, праве злодейскимъ обычаем”, проламали монастирську огорожу, залізли в монастир і викрали невід жида Нахима”. Князь з цього приводу 10 березня 1595 року дав наказ старості: оскільки це справа велика бо, по-перше, йдеться “про злодіяння і про згвалтування” монастиря, по-друге, про “збитки ловецького озера”, і, по-третє, що найбільше важливо, щоб “для пожитку жидівського” озера монастирські церковні маєтку князівського “до ставка Коблинського збором не відійшли”. Адже, якщо жид ловив рибу в монастирських озерах при спуску коблинських ставок, то напевне він захоче ловити і під час другого спуску.

В архівних відомостях за 1588 рік як дубенський староста фігурує Лушковський, а в 1592 році старостою вже названий Петро Більчинський. Князь суворо наказує старості Більчинському, щоб він прикликав князівських слуг Жоравського і Мошенського, якщо ж їх немає в Дубно, то землян, а також міського вйта, присяжних і духовенство і, з ними засівши, уважно розібрав цю справу і відновив справедливість щодо ченців згідно з правом, але рішення не виконував, а прислав би письмово до князя.

Костянтин-Василь Костянтинович Острозький постійно переїжджав у своїх маєтностях з міста до міста. Тому листи, розпорядження, накази надходять у Дубне, з різних місць. 10 жовтня 1596 року він надіслав із Зв'ягеля наказ дубенським митникам, щоб вони згідно з дозволом у млинах “вільно молоти всіляке збіжжя і солод без черги Спаського альбо Хрестовоздвиженського монастирів виконували і мололи” і “певна річ наказуємо під карою невідкладної замкової кари, а якщо, хто подумав це подання наше нарушити, нехай на такого Боже неблагословнення прийде і проклятий буде на вічні часи”.

Дубенські євреї-митники присвоїли собі корчму в селі М'ятин, яка належала Спаському монастиреві і цим завдали ченцям збитків у прибутках. Ігумен монастиря о.Василій з ченцями написали нову скаргу князю на митників. Князь, переконавшись у справедливості скарги, своїм листом від 27 травня 1597 року постановив, щоб в М'ятині митники ніколи не мали корчми, а тільки дубенським міщанам було дозволено возити в це монастирське село пиво і мед і там “шинкувати” цим, даючи за це від кожної бочки пива і всякого напою (виключаючи “горілки”) ігумену Святого Спаса по два гроши, атаману митнику – третій гріш. Князь хотів, щоб з цього часу ні один митник не мав ніякого “вступку” в монастирський маєток і корчми там не тримав.

Старости дубенські зобов'язувалися пильно “перестеригати”, щоб ігумен Спаський зі своєю братією згідно з рішенням князя був заспокоєний щодо дотримання старих звичаїв. Як засвідчують факти, монастирські маєтки постійно піддавалися зазіханням злодіїв. А тому братія систематично зверталася до князя, де б він не був. Нову скаргу Спаський ігумен передав йому на деяких дубенських підданих “упорних людей” за те, що вони набралися сміливості увірватися в Загорецький ґрунт монастиря, названий “жолобиною Загорецькою”. 8 червня 1597 року з Острога князь повідомив, що ніхто не може посягати на монастирську землю, дану князем, і раз він, князь, передав її Богу, то ніхто не повинен перешкоджати нею користуватися. Князь наказав старості “за цей виступ спорчених підданих обов'язково справедливо покарати”.(Вол.Епарх.Вед.– 1880.– № 28-29.– С.1280.)

Інокли до князя зверталися одночасно ігумени монастирів Спаського і Чесного Хреста. Коли князь перебував у Дубно, настоятелі монастирів о.Василій і о.Гліб з'явилися до нього і заявили, що “имеють недостаток воску на свечи”. Князь, бачачи цей “недостаток” і щоб “по церковныхъ молитвахъ ведлуг правил св.отець и типиковъ уставу церковного братія въ нарочитые дне праздниковъ мели в трапезе утешение”, наказав 18 червня 1598 року

старості “абы не токмо онъ, але и по нем будучи”, з села Студянки, вибравши “со громады” з бортного дерева меду по одному відру, (на документі є дописка: відро меду прісного значить гарнець цеховий, тобто напівбочку) для монастирів Спаського і Чесного Хреста віддавали щорічно. Князь велить, щоб так було “в вечном захованю”.

До цього наказу, як і до інших, є дописка, зміст якої засвідчує увагу до храмів і монастирів. В ній зазначено: ”По начертаніи сего письма нашего, били челомъ помененные отцове игумены Василій і Глеб, штобъ имь для большое хвалы Божой и благоволения церкви святой кануны позволить на праздники якъ Святого Спаса, такъ Честнаго Креста святити подданымъ монастырскимъ. В чем уваживши доброе дело, позволили во всемъ исполнити ихъ волю на вечные часы”.

Фундуші монастирям Острозький надавав, постійно розширяючи їх. 10 березня 1599 року князь Костянтин Костянтинович надав Спаському і Хрестовоздвиженському монастирям право рубати дерево на свої потреби в Повчанському лісі. Князь писав: „а кто бы мел тую волю нашу нарушити таковой да будетъ проклять въ нынешнемъ и будущемъ веку и часть его со Ариемъ и Юдою да будете”.

18 грудня 1599 року, князь знову пише старості в Дубно: „Жаловался намъ о.Исакій, игумен Свято-Спаскій на жидов, мытников Дубенскихъ за то, что они запрещають на собственную надобность монастырскую “броварь” монастырский запрещають варить въ немъ пиво и “горелку для приезжихъ гостей палить”: по этому строго приказываю вамъ запретить жидамъ не возбронять бровара для варения монастырем пиво и паленія горелки” – такъ какъ им не будетъ отъ этого никакого убытка – и какъ это есть давній обычай: не делайте иначе” (Вол.Епарх.Вед.– 1880.– № 28-29.– С.1281.).

І настав останній рік XVI століття. 2 травня 1600 року князь дозволив на вічні часи дубенському архимандриту з братією монастиря Святого Спаса, а також ігумену Св.Хреста з братією вільну ловлю риби тригубцею у всякий час в обох дубенських ставках спускних і під час самого спуску, але тільки “на самые потребности и на ваховане” братії тих монастирів. Для ловлі риби князь надав тим монастирям двох рибалок, яких вони виберуть собі з волок дубенських. Старості наказав не чинити перепон вибраним рибалкам і не силувати їх ні до яких поборів і замкового податку, оскільки з цього часу вони віддані ченцям і стають вільними від усіх податків назавжди.

Князь ще раз підтверджує своє рішення 14 серпня 1600 року, наказавши дубенському старості не забороняти ченцям Спаського монастиря ловити рибу в спускних ставках тригубцею на свої потреби, і рибалок, яких вони вибрали в маєтках Острозьких, не притягати до будь-яких робіт і замкового податку, оскільки їх звільнили від цього і передали монастиреві для ловіння риби.

Перипетії боротьби монастирів із митниками, злодіями тривали впродовж років. 21 грудня 1602 року з Острога надходить у Дубно застереження митнику- єврею, на якого поскаржилися архимандрит дубенський о. Іларіон і о. Василій – дубенський протопоп, що той “над

стародавній звичай” хоче брати з них чопове, якого вони не повинні давати. Тому єврею заборонено це робити. А 24 червня 1604 року князь Костянтин в Острозі дав листа Дубенському Спаському монастиреві, яким підтвердив передачу своїми предками міщан, “на паркани сидящихъ, со всеми огородами и волоками ихъ монастирю Св.Спаса Дубенскому, а также и на Волицъ за брамою Луцкою подданныхъ съ огородами ихъ и волоками между грунтомъ городскимъ”. “Данину эту мы листомъ нашимъ великимъ утвердили”.

Між тим від “свавільних міщан із передмістя Забрами монастирським городам і церквам Божим роблять обіди, на що тепер будучи у нас його милість Іларіон князь Масальський, архімандрит наш Дубенський скаржився нам, на ту сваволю наших підданих”. “Тому, – пише князь, – об’являємо вам і наказуємо “певна річ”, щоб ви в межу паркана монастирського і Волиці “сільця Чернецького” поглянули і до всього грунту церковного збитки суворо заборонили, яка межа монастирського паркана входячи від кута Кінваліци (дзвінниці) Св.Іллі Пророка просто йде до ставка нашого Сурмицького, друга сторона, беручи вулицю перед Чернеччиною в полі, йде до самого валу великого і через вал у рів великий”. Далі пише: “Наказую тобі, щоб з цього часу межа ця збережена була, як давно, що нащадки мої і всі наступні державці міста нашого Дубна хоронити мають. А ще, хто цей маєток наш, Богу на хвалу відданий, скорочував і межу взривав і заривав та від частини Божої відірвав, в пропасті вічній заритий буде. І на це дам цей наш лист вічний” (Волинские Епарх.Вед.–1880. – № 28-29. –С.1283.).

Дубно стояло на шляху „схід-захід” у міждержавних стосунках. У 1592 році представники Львівської ставропії їхали до царя Федора Івановича з листом від князя К.К.Острозького. Наступного року попередньо ці посли одержали пропускну грамоту. Через Дубно пролягав шлях більшості світських і релігійних посланців балканських країн до Росії. У 1596 році через Дубно здійснили поїздку у Росію представники Грецького патріархату. (Мицько І.З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія. – С.56.).

Місто вже тоді вважалося важливим центром церковного життя. Його відвідав цілий ряд визначних церковних діячів. Зокрема, у Дубно перебував Кирило Лукаріс (13.XI.1572 на Крїті – 27.10.1638 Константинополь). 30 січня 1596 року до нього у Дубно з Острога надіслав листа Ахілеос Еммануїл, який написав вірша на честь патріарха М. Пігаса. К.Лукаріс був патріархом Олександрійським і Константинопольським, активним учасником Берестейського антиуніатського собору 1596 року. Після собору переїхав до Острога.

У Берестейському антикатолицькому соборі брав участь “Василь архімандрит Дубенський”. У 1602 році у документах згадується, що ним до смерті мав опікуватися орендар Спаського монастиря О. Путятицький. 29 травня 1602 року К.К. Острозький дає йому Дубенський монастир, але лише після смерті актуального ігумена Василя та після постригу 5 квітня 1620 року йому було передано Дубенський Спасо-Преображенський монастир. В іншому документі оповідається, що він відмовився.

На рубежі XVI-XVII ст. на Волині, як і по всій Україні, було неспокійно. Князь Острозький придушує виступи населення силою зброї. Вояки князя жорстоко розправилися з учасниками повстання під проводом Криштофора Косинського. Але в 1594 – 1596 роках підняв населення на боротьбу проти влади сотник князя Северин Наливайко. Тому К.К. Острозький збирає під свої знамена підданих із власних маєтків. Частина їх продовжувала служити в дубенському замку і надалі.

В люстрації 1604 року в числі селян дерманських маєтків називаються 11 стрільців і два гайдуки, зобов'язаних служити в Дубно, у замку. Гайдуки і стрільці жили на землях Спасо-Преображенського монастиря за Луцькою брамою, на Чернеччині, а також у селах Знесенні, Вигнанці. Монастирська юрисдикція на них не розповсюджувалася. (Фотинський О. Очерки из истории, быта монастырских крестьян на Волыни в XVII-XVIII в.в.– б/м-с.12.).

27 червня 1607 року Костянтин Костянтинович знову пише старості, що йому скаржився його милість пан митрополит, архімандрит “наш Дубенський”, що підданих його монастирських “примушуєте до роботи не звичних замкових”. А також наказує, щоб їх всіх “понехаль”, знаючи той звичай, що “ми не звикли ніколи в це вступати, що вже на офіру Богу дане і, повторюючи, наказуємо, щоб не було ні в чому утиску”.

Того ж 27 червня князь пише пану Палуцькому, а у відсутність його наміснику його в Крупі: скаржився йому о.митрополит і архімандрит дубенський, що портите бортне дерево монастирське, а також він наказує, щоб “цього сказав дотримуватися”.

В документі князя К.К.Острозького, виданому Дубенському Спаському монастиреві 1608 року в Острозі, написано: “Відомо, що “надані від предків моїх міщанам на паркані і за брамою Луцькою названої Волицею” з городами , з волоками і всіма пожитками і повинностями Дубенському Спаському монастиреві: між тим отець ігумен Святого Спаса скаржився нам, щоб “нехай міщани урядовні до поборів ніякими хитрощами тих підданих не притягають”. Ми наказуємо старості нашому дубенському і наступникам його оголосити негайно міщанам “під замковою суворою карою” , щоб вони не сміли підданих монастирських “жодної справи мати”. А якби вони мали яку справу до них, то повинні скаржитись монастирю, а також якби “якась була військова навала а побор який швидко складено, то також повинні за відомостю монастирською бути”.

Монастир після князів Острозьких

Після вигасання чоловічої лінії князів Острозьких їхні маєтності перейшли до князів Заславських. Монастир зберігав права, надані його засновниками. Ченцям дозволялося рубати дерева у дубенських пушах для будівництва та інших господарських і побутових потреб, а в млинах молотити без черги різне зерно. У грамотах князів Острозьких підтримувалися православні канони діяльності.

Німецький вчений XVII ст. Ульріх фон Вердум у своїх спогадах писав: “Дубно – це місто середньої величини, густо забудоване дерев’яними будинками, дуже людне, довге і вузьке, із прямими довгими вулицями, такими ж перевулками, але всі вулиці без бруку... Поза містом на березі озера височіє монастир для руських ченців, збудований з каменю, а по той бік

озера – дерев'яний монастир із руськими черницями” (Журнал “Жовтень”.– № 10.1983.– С.98.).

Введені князем К. Острозьким правила життя ченців за законами Василя Великого часто порушувалися. Лише у 1624 році, коли настоятелем Спасо-Преображенського монастиря став Антоній Рудницький, який деякий час жив у Іова Княгининського для “упражнения в монастырских подвигах” і “мало поживши, утешевся отхотдачу”, він із благословення Мукачевського єпископа Сергія закріпив співжиття ченців за настановами Василя Великого і ввів статут. Згодом Антоній перейшов у Загаєцький монастир на Кременеччині. (Батюшков П.Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С.144 – 145.).

Статут Свято-Преображенського монастиря засновувався на чернецьких правилах Василя Великого. Відповідно, ігумен мав повну владу у монастирі, однак із найважливіших питань співжиття радився з радою, обраною братією. Керували повсякденним монастирським життям економ, келар, казначей, еклісіарх і привратник.

У додатку статут надруковано повністю. Згідно з ним братія повинна була одночасно приходити і виходити з церкви, мала спільний стіл і одяг, не мала нічого свого особистого, а при вступі у монастир чернець все своє майно заповідав на загальні потреби братії. Ченці без відома настоятеля не мали права зносин з мирянами й інокинями, не приймали їх у своїй келії, повинні були в усьому коритися духівнику і настоятелю. Якщо ж хтось із ченців не погоджувався з такими порядками, то був змушений залишити обитель. Це ж чекало його, якщо він не розкається за протистатутний вчинок після триразового попередження.

Обов'язки мав і настоятель перед братією. Якщо він відступить від встановлених правил, порушить свої обов'язки, тоді обрана братія нагадує йому, а при непослуху рада повідомляє церкву і ктитора монастиря для усунення його від керівництва.

Такий взаємозобов'язуючий характер співжиття ченців сприяв тому, що під час гонінь на православну церкву католиків і уніатів у монастирях стали складатися церковні братства, які формувалися з представників різних станів.

Початок XVII ст. характеризувався збільшенням повинностей селян, які вони мали перед князем та монастирем. У 1631 році для міщан м. Дубно складено інвентар, в якому зазначено, скільки хто займає землі і скільки необхідно платити річного чиншу. В інвентарі василіанського Спасо-Преображенського монастиря за 1649 рік записано селян з визначенням їх повинностей. В урочищі Чернеччина чинш мали платити 50 селян, за Луцькою брамою їх нараховувалося 40 (ЛДІА, ф.199, оп.1, спр.2, арк.36-39.).

Після смерті К.-В.К. Острозького (1608) і його сина Януша Острозького (1620) для православних Волині настали важкі часи. Януш, хоч і прийняв католицизм, проте у релігійних питаннях відзначався поміркованістю і, за свідченням Захарія Копистенського, православ'я не притісняв. Наступні ж власники Дубна такою віротерпимістю не

відзначалися. Змінився характер їх стосунків із монастирями та місцевим населенням.

1634 року князь Йосип Карл Любомирський – великий гетьман, у зв'язку з війною поставив завдання набрати в армію якомога більше людей, особливо стрільців. Хоч цей набір був тимчасовий, але дубенське комендантське управління прагнуло успішно виконати завдання, набрати якомога більше стрільців, в тому числі й з монастирських підданих. Монастирі протестували. Розпочалась судова тяганина між князем і керівництвом обитилей. Одночасно солтиси обертали все більше людей у залежних селян від дубенського коменданта (Фотинский О. Очерки из истории быта монастирских крестьян на Волыни в XVII-XVIII вв.б/м.с.25.).

Початок XVII ст. ознаменувався рядом політичних, соціальних, релігійних подій. Так, у 1632 році 200 шляхтичів Волині на з'їзді у Луцьку звинуватили польського короля у порушенні прав православної церкви, а тому новий король Владислав IV змушений був видати грамоту, згідно з якою православним віддавалося по одній церкві, в Дубно також православні одержали церкву.

Коли спадкоємець Острозьких маєтків Владислав-Домінік Заславський прийняв унію, тоді він запросив на посаду архімандрита-настоятеля дубенських монастирів Касіяна Саковича. Володар міста Владислав-Домінік Заславський та архімандрит Касіян разом забороняли підданам звертатися до православних священників. У 1630-1631 роках у дубенських монастирях і церквах посилено запроваджувалася унія. Вірні православної церкви Дубна намагалися чинити опір, висловлювали відкрито незадоволення діями архімандрита, вчинили навіть спробу його вбити, але К. Саковичу вдалося уникнути розправи.

Проте у 1633 році незадоволення впровадженням уніатства вилилося назовні. Православні солдати дубенського замку Білець, Губка, Чопек, очолювані десятником Тимофієм, напали на архімандрита К. Саковича у монастирському будинку. Один з воїнів кинувся на уніата з мечем, але на його захист виступив Степан Санник, якому і дістався удар. Він втратив руку. Другий гайдук вдарив по голові ченця Зозулинського. Нападники вигукували погрози уніатам, твердили, що хочуть вбити суперіора, погрожували кинути його у воду.

Касіян (Каліст) Сакович (близько 1578 – 1647 рр.) походженням з міста Потеличі у Галичині, з родини священників. Здобув блискучу освіту у Замостській і Краківській академіях. З 1625 по 1639 рік був архімандритом Свято-Преображенського монастиря. У 1641 році прийняв католицизм і став його ревним проповідником. Касіян Сакович автор однієї з кращих поетичних книг, зокрема “Вірші на жалісний погреб Петра Конашевича Сагайдачного – гетьмана українських реєстрових козаків.” Заснувавши дубенську уніатську архімандрію у 1639 році, виїхав у Краків. За час його десятилітнього керівництва монастирями Спасо-Преображенським, Хрестовоздвиженським, Підборецьким у них міцно утвердилась унія, яка трималася тут майже двісті років.

Утвердження у монастирях Дубенщини унії супроводжувалося загостренням стосунків між ченцями і православними селянами. Розбірки суперечок закінчувалися накладенням на селян штрафів хлібом і медом на користь монастиря і замку. Часто траплялися випадки покарання різками на міській площі, а у виняткових випадках – смертною карою, виконання якої покладалося на замкову адміністрацію.

Посилилося визискування селян монастирями. Натуральна панщина 1638 року становила 6 днів на тиждень. День панщини тривав довго. Взимку виходили на роботу зі сходом сонця і працювали аж до заходу. Настоятелі монастиря часто скаржилися князю на те, що деякі селяни займалися виробництвом і торгівлею горілкою, що завдавало збитків монастиреві. Діяв і монастирський суд, якому підлягали не тільки приписні селяни, але й євреї. Їх справи розглядалися, коли вони скаржилися на монастирських селян.

Після того, як Сакович залишив дубенську архімандрію, Владислав-Домінік Заславський 5 жовтня 1639 року просить уніатського митрополита Рафаїла Корсака настановити новим архімандритом Прокопія Хмелевського, якого й затвердили в цьому сані. Під час управління монастирями він у 1643 році побудував кам'яну церкву Святого Спаса. В 1659 році Хмелевський став єпископом Перемишлянським. Проте, одержавши кафедру, залишався у званні дубенського архімандрита і користувався всіма правами до смерті в лютому 1664 року. (Вол.Епарх.Вед.– 1880.–31.– С.1390.).

Фундуші і привілеї, видані монастирям, заснованим князями Острозькими, поступово переходили у звичаєве право. Частина з них давалася усно, а тому дехто з наступних власників маєностей робив спроби урізати їх. Проте, у 1671 році останній з князів Заславських Олександр – ординат Острозький, підтвердив ці надання Спасо-Преображенському монастиреві.

Майже тридцять років – з 1664 року до 12 жовтня 1693 року – архімандритом Дубенських Спаського і Хрестовоздвиженського монастирів був митрополит Купріян Жоховський, який доклав чимало своєї праці до розвитку монастирів у цей непростий для краю час. Ігуменом був церковний ієрарх найвищого духовного звання. Після його смерті архімандритом обох Дубенських та Дерманського монастирів стає уніатський митрополит Лев Заленський, який керував ними з 15 листопада 1693 року до 1696 року (Вол.Епарх.Вед. – 1880. – 32.– С.1438.). Ще при житті Л.Заленського у 1696 році в управління монастирями вступив Інокентій Вінницький – уніатський єпископ Перемишлянський і Самбірський. З 1698 року архімандритом Дубенських монастирів і Дерманського був Антоній Жолкевський – уніатський єпископ Пінський і Туровський. Архімандрія дубенська дісталася йому ще при житті його попередника Інокентія Вінницького. Оскільки монастирі забрали без його згоди, то він поскаржився спочатку митрополиту Л.Заленському, але той не задовольнив його скарги. Тоді Вінницький звернувся до папського нунція у Варшаві архієпископа Іоанна-Антонія Dewia. 14 січня 1699 року було прийнято рішення повернути архімандрію скаржнику. Це рішення довелося виконати, але 13 лютого 1700 року

Вінницький помер у Львові. Ігуменом знову призначили єпископа Антонія Жолкевського.

При введенні на посаду його наступника стався неординарний випадок. Генеральний намісник над Дубенськими монастирями Спаса і Чесного Хреста і Дерманського генеральний возний Волинського воєводства Охримович 2 березня 1700 року ввів монаха Іроніма Белякевича у володіння монастирями, їх майном і маєтками. В цей час колишній адміністратор монастирських маєтків, поставлений у 1699 році єпископом Вінницьким, Олександр Драгомир напав на Дерманський монастир, облаяв о.Белякевича, намагався його побити. Потім увірвався в церкву з оголеною шаблею, хотів убити о.Полікарпа Рафаловського, настоятеля Дерманського монастиря, вирвав йому бороду. Потерпілі передали скаргу в суд.

Зі скарги видно, що о.Драгомир пригнічував монастирських селян, обтяжував їх понад встановлені повинності. Деякі з них покинули поселення. Керуючий маєтками їх спустошив, зруйнував. (Вол.Епарх.Вед.–1880-32–С.1439) Адміністратор забрав з маєтків прибутки і хліб, робочу й іншу худобу, навіть курей і гусей. Монастирі опинилися у крайній бідності і скруті, існували в основному на милостиню багатих благодійників. Деякі ченці розійшлися по інших монастирях. Возний арештував хлібні припаси адміністратора маєтків у снопах, які склалися в Дубно, і в зерні, що було зсипане у різних людей. Отець Белякевич пред'явив йому претензій більш як на 10 тисяч злотих.

Боротьба між управлінням Дубенського замку і монастирями в деякі десятиліття загострювалася і виходила за межі мирних засобів. Монастирі і селяни платили Дубенському замку чинш у вигляді грошових виплат, видачі натурою та відробітку на князівських ланах. Відробіток панщини проходив протягом року у замкових фільварках.

За часів князя Сангушка зростає протистояння між ним і Дубенськими монастирями, яким попередні власники міста надавали фондуші. В 1729-1730 роках землі Преображенського монастиря захопили князівські селяни. Через деякий час економ князя Шуньбурзький захопив монастирські орні землі. Наступного року ченці скаржилися на руйнування пасіки і сінокошу селянами князя Сангушка (ЛЦДІА, ф.199, оп.1, спр.3, арк.4-32.).

Всі селяни зобов'язані були з'являтися на вимогу монастирів на заорки, закоси, зажинки, обжинки, толоки, возити на продаж монастирський хліб. Вони повинні були також платити різні казенні податки – подимне, попельщину, губерню тощо. Вони дедалі зростали. Так, у Дерманському монастирі замість курей платили по 10 грошей з курки. Кожний селянин давав у рік стільки курей, скількома днями поля він володів. Тяглові селяни зобов'язувалися зв'являтися на зажинки, обжинки, заорки, оборки, закоси і обкоси і відробляти по 4 дні толоки, з них два на власних хлібах, а два – з пригощанням монастиря. Навіть коморники, городники і ремісники повинні були з'являтися на “кгвалти”, тобто на негайну роботу, як скажімо, збирання хлібів, що осипалися, або сіна у випадку дощів.

Монастирі вели боротьбу з солтисами – представниками державної влади на селі. Траплялося, інколи навіть грабували їх. Така обстановка спричинила загострення ситуації на селі. А тому солтиси вибрали єдино можливий спосіб вирішувати суперечки мирним шляхом – скаржилися своєму військовому начальству в Дубно. Комендант Дубенського замку писав прохання князю про розбирання скарг солтисів. У необхідних випадках замкова влада в Дубно висилала солдатів для наведення порядку у бунтівних населених пунктах. Особливо складним було земельне питання, зокрема, визначення межі між її власниками, прокладання доріг. Монастир часто привласнював спірні землі і ставив на них хрест, який селяни знести не наважувалися. В 1738 році за наказом княжої влади загін солдатів Дубенського замку напав на Дерманський монастир. Ченців піддали приниженню.

Серед населення постійно виникали конфлікти, у вирішення яких втручалася замкова влада і місцевий міський суд. Так, 30 червня 1732 року було заведено справу між селянином села Бокійми Іваном Деком і Корнілієм із села Вигнанки під Дубно. Йшлося про коня, якого перший нібито викрав у другого. Кінець-кінцем справа закінчилася миром.

Важливу роль у таких випадках відігравала й сільська община, яка не лише значною мірою регулювала стосунки між селянами, а й захищала, підтримувала їх, заступалася за них. Скажімо, 6 лютого 1741 року селяни Вигнанки поручилися за свого односельчанина Дмитра. Проте, усі троє поручителів були неграмотні, а тому під документом поставили хрестики.

Неодноразово виникали непорозуміння між князем, монастирським керівництвом і залежними селянами. Свідченням цьому є, наприклад, подана до суду 7 березня 1741 року, говорячи сучасною термінологією, заява міщанина Шульца про те, що він припиняє всі позови, які мав до Дубенського монастиря. В 1747 році на монастирській землі помер єврей Хаїм, суд взяв розписку в Кагалу, що вони не мають претензій до монастиря.

Нерідко селяни втікали від своїх власників. Причини втеч були різні: бійки, порча майна і худоби, небажання виконувати повинності. Їх активно розшукували і, впіймавши, піддавали суду. Скажімо, 25 січня 1742 року до суду були притягнуті селяни-втікачі Дубенського Преображенського монастиря Євстахій, Пилип і Лотар Климчуки. Вони дали підписку, що надалі не тікатимуть з місця постійного проживання. За них поручилися Антоновичі з села Знесення, Іван Юхимович з Івання та Яків з передмістя, що за Луцькою брамою.

На початок 30-х років XVIII ст. Спаський монастир був непогано облаштований. З міста до монастиря через став вів міст “на палях”. При вході збоку моста стояла дерев’яна брама з дзвіницею на другому поверсі, верхівка, якої увінчувалася залізним хрестом. Праворуч від брами стояв дерев’яний старий будинок, в якому було дві кімнати з “алкерами”, сінями, грубками (печами) і вікнами. За ним стояв новий амбар.

Над дорогою „по градусах” до мурованого кляштора стояв ще один дерев’яний будинок із декількома житловими кімнатами. Далі

розташовувались кам'яні келії з вмонтованими в олово вікнами і кахельними печами. Від них до церкви вів коридор, до якого прилягали кам'яні льохи, трапезна, кухня і дві кам'яні келії. Неподалік від кухні знаходилася дерев'яна комора. Від ставу територія монастиря відділялася дерев'яною стіною, що на той час вже потребувала ремонту. При виході з монастиря внизу за мостом стояла “винниця з солодовньою”.

Монастирські будівлі були покриті гонтом. У них нараховувалося 11 віконниць. Перелік посуду, поданий у описі монастиря, напрочуд невеликий: миска цинкова, дві напівмиски, 4 тарілки, дві ложки. В келіях, трапезній було 12 столів.

Юридика – тогочасне передмістя Дубно, “на паркане находящаяся” лежала на північ від монастиря. Тут знаходилися так звані монастирські пляци, що займали значну територію. Їх межа йшла від монастирських ставів вздовж єврейської вулиці до церкви Святого Іллі, а звідти від дзвіниці Іллінської церкви до Луцької брами на міському валу. На цій монастирській землі жили осідлі селяни і чиновники міських установ. Тут знаходилися також 20 господарських будинків, в яких мешкали переважно ремісники: взуттевики, ткачі, теслярі, кушнірі, слюсарі. Вони щороку платили монастиреві по 12 польських злотих. Крім цього несли різні повинності: один шарварок щомісячно на повсякденних роботах по необхідності, а також зажинки, обжинки, дві толоки. Поряд із цим ремісники зобов'язані були кожен зі свого ремесла сплачувати чинш у цех відповідно статуту. Всі, хто мав коней, повинні були їздити з листами в Дермань. Чинш платити чотири рази в рік по 3 злотих. Жильці Юридики платили також і подимний податок згідно з рознарядкою (Вол.Епарх.Вед. – 1880. – № 32. – С.1451.).

У 40-і роки XVIII ст. монастир мав досить широкі володіння, які приносили немалі прибутки. Так, відразу за Луцькою брамою, із зовнішньої сторони міського валу було монастирське володіння передмістя Вулька. Тут знаходився монастирський фільварок, а над ставом розкинувся великий сад. Межі передмістя сягали канави, що тягнулася від монастирського ставу до Луцької брами. На території фільварку розташовувалися господарські будівлі: дерев'яна економія, стодола, конюшня, волоня, погріб, сарай та інші. Все було покрите соломою. Тут нараховувалось також 9 будинків підданих монастиря. Вони, як і жителі Юридики, відробляли два дні панщини на тиждень, а чинш платили по два і три злотих. Всі, піддані монастиря, хто мав одного чи пару коней або одного чи два воли, як шляхтич Кобилянський, платили чинш 12 злотих у рік і повинні їздити верхи з листами.

Третє монастирське володіння знаходилося на передмісті Вигнанка. Тут розміщувався великий фільварок з дерев'яними спорудами, що розкинувся від болота Горбачини до Луцької брами. На передмісті проживало 11 сімей, які платили чинш по три, два або одному злотому в рік і відробляли панщину: тяглові – три дні, безтяглові – один день на тиждень. Тутешні жителі зобов'язані були платити і виконувати й інші повинності аналогічно юридичанам. Крім того, Спаський монастир з дев'яти волок від

різних осіб одержував ще 18 злотих 22 гроші. До монастирських володінь належали сінокіс і “пастовень” (пасовище), розміщені на місці колишнього монастирського ставу та ряд невеликих ставків.

Нагадаємо, що в 1638 році на Вигнанці нараховувалося 37 будинків, і вона була бідним селом. Тоді з 25 будинків влада зуміла стягнути лише по одному злотому податків, а з решти 12 не могла через неспроможність і убогість їх мешканців.

За милою від Дубна розташувалося село М'ятин. Тут на фільварку знаходилась дерев'яна будівля економії, працювала винокурня. Навпроти фільварку, на болоті знаходився сінокіс, а на ставку – острів Дубовець, на якому також косили сіно. В селі було 25 будинків монастирських підданих. Тяглові селяни відробляли три дні панщини, напівтяглові – два, піші – один день на тиждень. Крім того щомісяця виконували два шарварки, дві толоки – щорічно, заорки – навесні і оборки – восени, а також працювали на закосах, обкосах, зажинках, обжинках та виходили на сторожу. Давали також чиншевий овес і курей. Подимне й гіберну повинні були платити згідно з розписом. На м'ятинських землях були заводнені озера. В Аршичинському ставі дозволялося вільно ловити рибу як монастиреві, так і тутешнім його підданим, за що вони платили монастиреві човнові.

За свідченням інвентарного списку Спаського монастиря 1731 року, коли єпископом і одночасно опатом дубенських монастирів був Філіціан Володцевич, ченці одержували зі своїх володінь добрі прибутки. Юридика давала чиншу 156 злотих, зі світських валок отримували 22 злотих, з м'ятинської оренди – 133 злотих 10 грошів, із Загорецької оренди – 233 злотих, з вигнанської корчми – 50 злотих, з м'ятинських підданих човнового – 50 злотих, з корчми Юридики – 60 злотих, з монастирської солодовної винокурні – 20 злотих, плата двох євреїв за гребельне на бродівському тракті складала 15 злотих. Всього одержано 736 злотих 10 грошів прибутків.

Люстрація дубенських міських орних земель, з яких Спаському монастирю надавалася десятина, базувалася відповідно фундушів князів Острозьких, складеної в 1745 році. Ці землі знаходилися по праву руку від М'ятина 147 волок, друга рука – від села Тараканова і Дубна до міських садів, від Зацанків Знесенських до лісів Повчанських і Головчицьких 137 волок, третя рука в напрямку до села Повчі від вигонів – 149 волок, а всього 433 волоки. (Вол.Епарх.Вед. – 1880. – № 32. – С.1452-1453.).

Церковне життя вирувало. Періоди затишшя змінювалися спалахами міжконфесійної боротьби, Її періодично викликали енергійні дії представників тієї чи іншої конфесії або групи священнослужителів, які обстоювали свої корпоративні інтереси. Після Жолкевського митрополит Л. Заленський призначив архімандритом Дубенським і Дерманським єпископа Перемишлянського і Самбірського Георгія Вінницького і доручив йому управління Дубенським ігуменським Хрестовоздвиженським монастирем. Той же в свою чергу у 1712 році передав управління монастирями колишньому ректору Володимирського училища і настоятелю Зимненського монастиря Огурцевичу .

В 1720 році Огурцевич був присутній на Замойському соборі, скликаному уніатським митрополитом Левом Кішкою, який переслідував мету – зміцнити устої римської унії. Вона вже була розповсюджена в Польщі, але твердого ґрунту під собою ще не відчувала на Волині. На соборі уніатська церква, її василіани прийняли правила Тридентського собору.

Постанови Замойського собору застосовували протягом майже всього XVIII ст., об'єднуючи всі василіанські монастирі в один орден. Вони регламентували внутрішню організацію ордену, зміни богослужінь і обрядів у напрямі наближення їх до римо-католицької церкви. Огурцевич працював архімандритом дубенських монастирів до своєї смерті 19 квітня 1729 року. Ще при його житті у Спаському монастирі 1727 році була проведена генеральна капітула для затвердження нової василіанської провінції. Це був крок до виконання постанови Замойського собору 1720 року, який вимагав зміцнення дисципліни серед ченців, для чого всі монастирі намагалися об'єднати в капітулу. Тому п'ять монастирів погодилися на обрання на генеральній капітулі генерала, провінціала і визитаторів.

На той час у Литві всі василіанські монастирі об'єднувалися в конгрегацію. Вони переважно були вже напівкатолицькими, мали протоархімандрита або генерала ордену. Проте, названі Дубенські монастирі були ще близькі до православ'я. Оцінюючи становище у церкві, окремі ієрархи стверджували, що до Замойського собору стародавній обряд зберігався незруйнованим і на Волині. Тут за старим звичаєм здійснювалася літургія, символ віри співався без добавлення. Про це говорили православні українці митрополиту Лісовському (Вол.Епарх.Вед. – 1880. – № 32.– С.1440-1441.).

Після затвердження папою Римським постанов Замойського собору уніатський митрополит Лев Кішка 24 січня 1724 року розіслав єпископам, архімандритам та ігуменам монастирів своєї митрополії, а також протоархімандриту і консультатору Литовської провінції запрошення прибути 25 травня за новим календарем в Дубно на генеральну капітулу для створення нової василіанської провінції.

В Дубно на генеральну капітулу з'їхалося чимало ієрархів. Сюди прибули митрополит, єпископи Луцький і Острозький Йосип Виговський, Львівський і Галицький Афанасій Шептицький, Холмський і Белзький Йосип Левицький, Перемишльський і Самбірський Ієронім Устрицький, Литовський протоархімандрит зі консультаторами і секретарями, архімандрити Мелецький, Дерманський і Дубенський, Ковельський і Овруцький та ігумени різних монастирів. На перших же засіданнях навколо питання про створення нової василіанської провінції розгорілася запекла дискусія. Литовський протоархімандрит зі своїми ієрархами і службою настоювали, щоб монастирі, які раніше належали польській провінції і підпорядковувалися Литовському протоархімандриту, не входили до нової Руської провінції. Всі ж єпископи, архімандрити і суперіори вимагали протилежного. Довга наповнена взаємними звинувачуваннями дискусія закінчилася безрезультатно. Капітула

дубенська не відбулася. Митрополит розпустив учасників, які почали готувати справи у суди.

Обидві сторони подали претензії в суди, підкріплюючи звинувачення свого опонента конкретними фактами, документами, догмами. У судовій тяганині минуло півтора десятка років, перш ніж спадкоємець Лева Кішки митрополит Афанасій Шептицький скликав капітулу у Львові, яка створила нову василіанську провінцію. Однак, литовці не погодилися з таким станом речей і звернулися до папи. Конгрегація віри на засіданні 1 травня 1742 року в присутності папи розглянула претензії литовської і польської василіанських провінцій і деякі вимоги затвердила, інші перенесла на розгляд наступних генеральних капітул. Згодом приватна конгрегація постановила: з усіх василіанських монастирів утворити одну лише конгрегацію. Генеральна капітула повинна обирати генерала, або протоархімандрита всього ордена, який має бути висунутий на цю посаду з рядових монахів, а не єпископів.

На підставі постанови конгрегації румунський папський нунцій в Польщі архієпископ Патраський Фабрицій Серболлон 26 травня 1743 року скликав генеральну василіанську капітулу в Дубно. На неї прибуло 72 василіани литовської провінції та 167 польських василіан. Капітула проходила в Дубенському Спаському монастирі під керівництвом митрополита Афанасія Шептицького в присутності призначеного нунцієм папського делегата Георгія – Марії Ласкариса, єпископа Зенополитанського і інфулата Олицького. З уніатських єпископів на ній були Луцький – Феодосій Рудницький, Перемишлянський – Ієронім Устрицький, Пінський – Георгій Булгак, Холмський – Филиціан Володкевич. Відбулися належні приготування, після чого розпочалася тривала суперечка між литовськими і польськими василіанами, яка тривала впродовж кількох засідань. Кінець-кінцем головуєчий розпустив збори і запропонував українським василіанам зробити письмову заяву. (Вол.Епарх.Вед. – 1880.– № 32. – С.1442-1443.).

Українські василіани запропонували свої умови об'єднання з Литовською провінціальною конгрегацією. В них зазначалося, щоб суворо були визначені кордони обох провінцій і щоб ченці не переходили з однієї провінції в іншу, щоб Литовські провінції поступились Руській провінції Дубенськими Спаським і Чесного Хреста, Дерманським, Дорогобузьким, Володимирським та ще деякими монастирями, які знаходилися в її межах, з їхніми маєтками, грішми, церковним начинням та іншою власністю. Після торгів і перепалки, що тривали протягом кількох засідань, литовські василіани погодилися на багато вимог руської провінції. Зокрема, у статті 5 постанови дубенської капітули зазначалось: "В монастирях обох провінцій суворо і непорушно повинні дотримуватись звичаї, пости, обряди і церемонії східної церкви." Стаття 9 визначала, що: "Перемішувати ченців у випадку необхідності повинні самі провінціали, а настоятелі повинні пройти представлення протоархімандрита".

Всі постанови дубенської капітули представили папі: одні – для затвердження, а інші – для дозволу. Римський папа своєю буллою "Inter plures" від 2 травня 1744 року затвердив всі вимоги, а для дозволу вимагав

нових даних. Папа підкреслив, що митрополити не повинні втручатися у внутрішнє управління монастирями. Він визнав, що монастирі бідні і можуть утримувати лише 2-3 ченців. За таких обставин, враховуючи канонічні закони, приписувалося проводити об'єднання монастирів, щоб у кожному зручно могли жити десять або хоч би вісім ченців. Рекомендувалося об'єднати бідні монастирі.

В жовтні 1745 року Афанасій Шептицький зібрав у Дубно протоархімандрита Полікарпа Магуневича, провінціала руської провінції, генеральних і провінціальних консулторів і секретарів. Він одержав від визитаторів відомості про доходи монастирів і постановив залишити самостійними ті, які могли утримувати не менше восьми ченців. Решту приєднав до інших багатих монастирів, щоб у них здійснювалися місії призначеними від керівництва особами. Частину монастирів пропонувалося закрити назавжди.

В Руській провінції консулторія визнала самостійними лише 38 монастирів, в тому числі з волинських – Почаївський, Загаєцький, Мильчанський, Луцький кафедральний. Найбагатші волинські монастирі вели суперечки з литовською провінцією. Дубенське абатство з ігуменом монастиря Чесного Хреста і абатський Дерманський належали литовській провінції. Папа присудив їй ще 8 монастирів. Приєднання бідних монастирів до багатих відбулося і на Дубенщині. До Мильчанського монастиря приєднали Страклівський і Перекальський монастирі, в яких не було фондуша, поки не забезпечать фондушами 8 ченців у всіх 25 монастирях. На прохання протоархімандрита було одержано дозвіл василіанам залишити на десять років ті монастирі, в келіях яких можна було утримати до 5 ченців. Монастирі, які не могли утримати п'ятьох ченців, передбачалося протягом року закрити. Не дозволялося фондушування нових монастирів, якщо вони не прогодують вісьмох монахів. (Вол.Епарх.Вед.–1880.–№ 32.– С.1446.).

Події політичного життя впливали на стан церкви. Після о. Огурцевича архімандритом Дубенських Спаського, Чесного Хреста і Дерманського монастирів став єпископ Володимирський і Брестський Корнилій Столповецький. Він вступив в управління монастирями у грудні 1729 року, але через 24 дні помер у січні 1730 року управління дубенськими монастирями перейшло до архімандрита Філіціана-Пилипа Володькевича, який спочатку був єпископом Холмським, а з 1756 року Володимирським і Брестським і згодом став уніатським митрополитом. З 1766 року архімандритом Дубенським і Дерманським був Олександр Іодко.

У другій половині XVIII ст. посилювалась експлуатація залежного люду монастирями. Панщина збільшилась до 66 днів з одного дня ґрунту. Всі селяни зобов'язані були давати підводи для поїздок у Дубно. Жінки брали, мочили, тріпали і мили коноплі. Для прядіння кожна з'являлась у фільварок монастиря. Ремісники спеціально служували монастирю. Ткачі змушені були виробити по одному “півсотку” полотна.

Над селянами наглядали управителі, в селах були також десятники. Протягом 1757 року 130 сімей сплатили князю одного лише чиншу 2000

польських злотих. Солтиси також володіли немалою часткою землі. Комісії у 1754-1756 роках нарізали кожному з них по 4 четверті землі (коло 19 десятин).

У другій половині XVIII ст. князівська влада упорядкувала повинності і шарварки для селян. Шарварки відбувалися два рази на рік – навесні і восени. Число днів такого обов'язку відповідало числу днів поля, яке знаходилося у користуванні селянина. Повинності несли і селяни, передані у володіння монастирів. Всі жителі сіл зобов'язувались нести поштову службу у зносінах монастирів з дубенським замком. Згодом від цієї повинності відкупилися євреї за 40 злотих плати в рік від кагалу.

В Дубно магдебургія постійно займалася розбором стосунків між солтисами, селянами та монастирями. Маніфестації протесту монастирів проти дій замкової влади були непоодинокими.

Із судових справ-вироків, пояснень свідків, заяв позивачів складається уявлення про стан вирішення соціальних, економічних, міжконфесійних та інших проблем міста. На 1759-1767 роки припадає боротьба між Спасо-Преображенським монастирем та поміщиками і парафіянами. Лише в 1759 році біскуп Володимирський Филиціан Володкевич кілька разів звертався у суд з позовами, зокрема, на Онуфрія Рушковського, який захопив монастирський сінокос у селі Загорцях. У грудні того ж року Луцький суд доручив возному генералу Дмитру Сикповському стягнути штраф у розмірі 10 злотих із підсудного власника Хойнацького та інших, які затіяли тяганину з монастирем. Поміщик Войнаровський пограбував селян, які належали Преображенському монастиреві. На ґрунтах цього монастиря в селі Загорці забрали його коні господарі Ганна Войновська і Сукцелор. У справу знову змушений був втрутитися біскуп.

Минуло два роки, але чвари між різними соціальними верствами Дубно та навколишніх населених пунктів тривали. В 1761 році полковник Антін Дортман захопив і привласнив монастирські землі. В цьому ж році у Луцький суд викликаються поміщики та церковники у справі про захоплення і присвоєння пасік, ланів, сінокосів Спасо-Преображенського монастиря Косткою Чарторийським, полковником Антоном Дортманом, Станіславом Староніим. У 60-ті роки розгорілася боротьба за землі Преображенського монастиря в селі Загорцях. За наказом графа Тарковського його козаки і люди з челяді напали на землі монастиря в Загорцях, нанесли побої орендареві, розграбували його майно і розорили питний будинок. Всі нападники на маєток були заарештовані. Внаслідок розбійницьких нападів була розірвана гребля між селом Підлужжя і монастирськими землями села Загорці. Зловмисники також підпалили монастирський млин. У справі монастиря возний викликав у Луцький суд із села Підлужжя поміщика Чернецького та інших (ЛДІА, ф.199, оп.1, спр.5, арк.4-47.).

Монастирі вели списки селян, які проживали на їхній землі. Керівництво Спасо-Преображенського монастиря детально описало будівлі і ґрунти, які були в його користуванні. В урочищі Чернеччина мали землю 26 селян, ще 7 проживали тут біля корчми, а всього – 33 селянських

господарств. Деякі селяни не мали коштів, щоб сплатити за будинки на монастирській землі. 12 червня 1762 року суд зобов'язав Тимофія і Тетяну Цисарчуків сплачувати чинш і відбувати повинності Спасо-Преображенському монастиреві за вибудований в урочищі Юридика на монастирській землі дім. Не виплачував податки і не виконував повинності селянин Лапинський за вибудований будинок.

У випадку смерті селянина, який не мав спадкоємців, все його майно переходило до монастиря. Це стосувалося й деяких інших випадків. Наприклад, 22 червня 1756 року дубенські міщани засвідчили у суді про перехід до василіанського монастиря залишеного два роки тому жителем Матвієм Чем'яковичем будинку ціною п'ять червоних золотом або 90 польських злотих. Четверо селян – свідків були безграмотними (ЛДІА, ф.199, оп.1, спр.2, арк.2-32.).

Папа Римський 23 листопада 1755 року постановив, що абати або архімандрити монастирів зобов'язані підкорятися безпосередньо владі протоархімандрита. Однак, кожний із них одержував висвячення від митрополита, а інсталяцію від протоархімандрита. Присягу у покірності приносив знову ж перед митрополитом. (Вол.Епарх.Вед. – 1880. – № 32.– С.1447.).

Отже, в 40-ві роки XVIII ст. всі василіанські монастирі об'єдналися в одну орденську конгрегацію на засадах римської церкви і Тридентського собору. У Польщі було створено дві василіанські провінції – литовську і руську. Монастирі вилучалися із-під влади митрополитів і єпископів. Головним начальником всіх монастирів василіан став протоархієрей або генерал ордена, а начальником монастирів у провінції – провінціал. Це були сильні особистості. Вони виступали як справжні можновладці.

Внутрішня організація василіанського ордена базувалася на засадах римської церкви. Після ліквідації у 1773 році ордена єзуїтів василіанські монастирі поповнялися єзуїтами і католиками. Під їхнім впливом деякі уніати стали справжніми єзуїтами. Уніатські церкви видали нові служебники, в яких запроваджено нові латинські обряди. Зокрема, змінено Символ віри з додаванням *filioque*, в молитвах згадувалося ім'я папи, визнано чистилище, введено в богослужіння органи і дзвіночки. Уніати стали знімати іконостаси в церквах, укорочувати церковне облачення. За римським обрядом на одному престолі в один і той же день служилося декілька літургій. Священики стали брити бороди. Монахи-василіани сприйняли єзуїтський костюм, а священики – костюм латинських ксьондзів.

Впродовж багатьох років керівниками Дубенських монастирів були високоосвічені ієрархи. Так, у 1773 році магістр богослов'я ієромонах Феодосій Ростоцький одержав в управління обидва Дубенські Спаський і Чесного Хреста монастирі, а також Дерманський. Згодом Феодосій Ростоцький став митрополитом.

Настав 1795 рік, який виявився рубіжним для монастирського життя Волині, в тому числі й Дубенщини. Василіани Спаського монастиря залишились в унії. Вони стали тепер парафіянами монастирської церкви.

Сама Спаська монастирська церква також стала парафіальною і православною. Дубенські уніати силою наверталися до православ'я, а тому василіанські ченці відправляли службу Богу в монастирській каплиці.

Польське повстання 1830-1831 років безапеляційно підтримали василіани. Вони виступили проти православної церкви.

Приєднання Західної Волині до Російської імперії після третього поділу Польщі вкрай негативно вплинуло на Дубенські монастирі. Змінилися критерії оцінки їх діяльності. Царська влада не враховувала специфіку становища обителів, які майже два століття знаходились в унії. У Спасо-Преображенському монастирі за час перебування в унії змінилося декілька поколінь ченців, що позначилося на їх способі життя, традиціях, формах богослужінь, використанні наявної духовної літератури. Все матеріальне життя ченців залежало також від поміщиків-католиків. Спасо-Преображенська обитель, як і інші монастирі Дубенщини, загубилася у загальноросійському монастирському реєстрі.

До Спасо-Преображенського монастиря було застосовано катерининський указ 1786 року про секуляризацію монастирських і церковних земель та маєтностей. Обитель стала позаштатною. Все майно перейшло в казенне відомство. Ченці, втративши маєтності, опинилися в скрутному матеріальному становищі. Оскільки селяни теж перейшли у підпорядкування державного відомства, ченцям стало складно навіть прохарчуватися. Вони існували за рахунок власної праці. Спільний для всіх ченців послух зобов'язував їх орати, сіяти, жати, косити, молотити. Вони доглядали пасіки, сади, дбали про розведення різних видів худоби. Ченці Спасо-Преображенського монастиря все більше нагадували за своїм становищем селян. Але після важкої щоденної праці вони ще здійснювали Богослужіння.

Церква без монастиря

На початку XIX ст. в Дубно відкривається повітове духовне правління. Воно вирішує всі духовні справи від переводу уніатських церков у православні, їх ремонту, налагодження роботи, а також опікується підготовкою й забезпеченням парафій кадрами священнослужителів. Правління визначало штатні забезпечення парафії необхідними речами для проведення Богослужінь, займалося розбором різних міжцерковних стосунків. В 1847 році Дубенське духовне правління було закрито.

Російський імператорський уряд намагається все активніше залучити на свій бік духовенство як знаряддя впливу на парафіян. У 1834 році в Дубенському повіті створюються нові благочинні округи. Згодом їх число зростає до п'яти. Велику роботу серед священнослужителів у плані благодійництва проводить попечительство про бідних духовного звання.

Перша половина XIX ст. висунула плеяду священнослужителів, які внесли вагому лепту у розвиток духовності, гуманізму, норм громадського життя.

Серед них і Хома Климентович Корчинський. Він закінчив Київську духовну академію. Окрім богослов'я, вивчав ще ряд наук – чисту і змішану математику, грецьку і французьку мови, історію, географію. Він був сином священика, з Волинської губернії. Після закінчення у 1811 році курсу богословських наук в Київській духовній академії одержав атестат 1 розряду. Три роки працював вчителем латинської мови, арифметики і французької мови середнього відділення Волинської духовної семінарії. 25 лютого 1814 року висвячений у диякони, а у листопаді – у священики Старокостянтинівської Різдва Богородиці церкви. В січні 1818 року Корчинському надано чин протоієрея і призначено у Дубенський Миколаївський собор. Ще в Старокостянтиніві був благочинним, присутнім в тутешньому духовному правлінні. В Дубно з 1818 року визначений першоприсутнім духовного правління і благочинним дубенських церков, членом оспінного (опенного) комітету і цензором проповідей у Дубенському повіті. З посади благочинного звільнився при створенні нових благочинних округів у 1834 році. Ще з 1824 року працював співробітником попечительства про бідних духовного сану. З 1831 року був членом слідчої комісії про заколотників і учасників польського повстання. Вісім років працював членом Варковицького будівельного комітету (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.26, арк.8-10.).

Поряд із повсякденною церковною роботою Корчинський веде значну громадську діяльність. Він стає першим головою Дубенського духовного правління. В 1826 році – депутат слідчої комісії з розкриття причин великого відсіву селян із колишніх василіанських маєтків, повернення земель, маєтків колишніх монастирів у православне відомство та про обмеження користування церковною землею. Довгий час працював у комісіях, зокрема, був першим членом (керівником) Варковицького будівельного комітету з ремонту церкви колишнього монастиря. З 1840 року протягом трьох років був захисником і депутатом у спірних і поземельних справах Корецького другокласного жіночого монастиря. Окрім того, впродовж служби єпархіальне начальство покладало на нього різні комісії.

За самовіддану духовну і громадську роботу неодноразово нагороджувався: 1835 року – оксамитовою фіолетовою скифією, через три роки за ремонт Дубенської Іллінської церкви йому оголошено архіпастирське благословення, 1845 року – оксамитовою фіолетовою камилавкою. Був членом цензурного комітету Дубенського повіту, а з грудня 1847 року – дійсний член Дубенського тюремного комітету, працював співробітником попечительства про бідних. В 1838 році був членом слідчої комісії щодо учасників польського повстання. З 1838 року за особистим проханням став настоятелем Спасо-Преображенської церкви.

У 1800 році відбулася передача майна Свято-Спаського монастиря дубенській владі, адже йшов процес виконання указу імператора щодо закриття Дубенських монастирів. На виконання відношення Волинського губерньського правління, яке наказувало прийняти майно Дубенського Свято-Спаського монастиря, Волинська духовна консисторія 14 червня видала

відповідний указ. У рапорті Дубенського церковного правління про його виконання зазначається, що цінності, які зберігалися у місцевому повітовому казначействі, передані протопопу Дубенського Свято-Миколаївського собору Микиті Бахоновському. При передачі був присутній ієрей Іоанн Шишковський. 18 червня 1800 року церковні речі були прийняті від городничого за описом. У реєстрі речей, вилучених із василіанського Свято-Спаського монастиря за указом Волинського губернського правління і переданих у Дубенське духовне правління, значаться: одна велика гробниця, срібна, визолочена короною з променями, на якій до половини знаходиться п'ять ниток із перлин, посередині зображення Богоматері з алмазними очима і навколо голови 12 камінців, нитка із перлин на шиї, всередині мелхіседек, срібний визолочений фінтик; гробниця для збереження тайн із накривкою зверху навхрест розп'яття, вся срібна, визолочена з затіялом (завісою). Вага гробниці без завіси становила 1 ½ фунта; велика визолочена срібна посуда з таким же диском вагою 2 фунти; дві менші срібні посудини, позолочені всередині, з двома дисками 2 ½ фунти; великий срібний хрест з малим розп'яттям, визолочений, вагою 4 фунти; срібні підвіски; одна велика з визолоченою богоматір'ю, всередині шість малих і менших три, усі без дерева вагою 11 ¼ фунта, а в цілому вага 33 ¼ фунти. Крім того вилучено 4 нових парчевих завіски та старі штори, всі ці речі знаходилися в скрині (Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО, ф.1, оп.2, спр.322, арк.5-8.).

На початку ХІХст. до суперечок господарських і фінансових додалися міжконфесійні – між православними і уніатами. Царська влада активно підтримувала політику навернення віруючих з унії у православ'я. Монастирі Спасо-Преображенський, Підборецький, Вознесенський, Хрестовоздвиженський були переведені у православ'я і взяті на облік у казенне відомство. Проте василіани, які володіли монастирями, не здавалися. Боротьба між уніатами і православними на рубежі ХVІІІ-ХІХ століть мала мінливий і суперечливий характер. Уніатські керівники сподівалися на кращі часи. Особливо ця надія стала міцніти після 1800 року, коли спочатку адміністратором, а потім опатом (архімандритом) василіанських Дубенських монастирів був призначений Климент Веселовський. Він оцінив стан кляштору і опатства як розвалену стіну – в кляшторі панував голод, убогість і злидні. К. Веселовський наполегливо, до фанатизму підтримував уніатів, постійно намагався навернути православних в унію, за що двічі був засуджений. Протягом більш як одинадцятирічного управління Дубенськими монастирями він домагався повернення їм маєтків і досяг на деякий час успіху. За його підтримки визитатор училищ, засновник Кременецької гімназії, а згодом ліцею Дубенського опатства Тадеуш Чацький ще в 1804 році домогся виділення 2000 польських злотих щорічно на утримання навчального закладу.

20 січня 1800 року на ім'я царя у Волинський головний суд подається прохання про захист маєтків Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря

від традиційного арешту кредитором колишнього опата монастиря С.Словецького, який заборгував багатом через власні забаганки.

Новий настоятель Дубенських монастирів Климент Веселовський, звертаючись до дійсного статського радника, Волинського цивільного губернатора і кавалера Івана Онуфрійовича Куриса, зазначає, що рухоме і нерухоме майно, маєтки з селянами з наказу верхньої влади взяті під контроль і казначейський нагляд і перебувають під ними вже довгий час. Прибуток із цих маєтків надходить у казну. Ченці ж Преображенського монастиря не отримують нічого для свого харчового задоволення. На своє утримання вони збирають від парафіян і різного звання людей милостиню. Настоятель просить і вимагає, щоб від колишніх монастирських селян, які тепер знаходяться під казенним наглядом, із засіяного на їх полях хліба видати ченцям десятину, як це було раніше.

У 1804 році за Спасо-Преображенською церквою спостерігав Свято-Миколаївський собор. На цей час до церкви належало 10 дворів, в яких проживало 38 чоловік і 37 жінок парафіян. Угіддями користувалися василіани. А парафіян у церкві обслуговував священник Микита Баранов. До Преображенської церкви з 1791 року був приписаний уніатський чернець Стефан Левинський (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.2, арк.3-4.).

9 вересня 1804 року правління Дубенського повітового суду приписало відстрочити віддачу в традицію Спасо-Преображенському монастирю маєток Загорчик (Загорці) за давністю. Номінат архімандрит ксьондз К. Веселовський протестує і, апелюючи до цивільного губернатора і кавалера, скаржиться, що суд всупереч законному порядку приймає рішення про монастирський маєток, не враховуючи, що він належить братії, а опирається лише на претензії різних кредиторів до колишнього архімандрита Словецького, який тепер не має ніякого відношення до монастирів, ніякого права, і просить шляхтича Біоньковського віддати маєток за борги.

Справа не вирішувалася роками. У 1806 році настоятель знову подає прохання, щоб повернули фондуші Дубенським монастирям, які були забрані за борги колишнього настоятеля (ЛЦДІА, ф.199, оп.1, спр.8, арк.1-13.).

Від імені братії кляштору Дубенського уніатського василіанського монастиря виступає Корнелій Шатинський. Він стверджує, що маєтки “на їх харчування і різні потреби надано було від колишніх князів Острозьких навічно – маєток села М’ятин, Вигнанку, Загорчики (Загорці), Вульку і Юридику в місті Дубно”. Він також пише, що Сильвестр Словицький, перебуваючи опатом у кляшторі, без відома інших старших незаконно віддавав всі села за свої борги іншим, а братію не питався (ЛЦДІА, ф.199, оп.1, спр.8, арк.1-30.). Але 20 грудня 1807 року повітовий суд виносить вирок про стягнення грошей з колишнього настоятеля Дубенського уніатського монастиря архімандрита С. Словецького (там само, арк.32-33.).

Протягом всього першого десятиліття ХІХ ст. точилися запеклі навколومهжові судові баталії між землевласниками Дубенщини. Активними їх учасниками були й монастирі. Ще 1803 року у з’їздіському суді була заведена справа генерала-лейтенанта війська польського князя Михайла

Любомирського проти василіанських Дубенських монастирів Спасо-Преображенського і Хрестовоздвиженського щодо належності їхніх маєтків (ЛДІА, ф.199, оп.1, спр.13, арк.19-173.). В 1804 році синдик Дубенського монастиря бернардинів передав у суд справу щодо означення меж між монастирськими земельними ділянками. Він вимагав розмежування ґрунтів бернардинського монастиря, ґрунтів василіан і кармелітського дівочого монастиря, а також земель князя Сангушка та інших поміщиків відповідно до указу урядового Сенату від 28 серпня 1802 року. 18 лютого 1804 року Дубенський земський суд розглядав цю справу згідно з цим указом. (ЛЦДІА, ф.199, оп.1, спр.14, арк.1-2.). 24 липня 1804 року винесено рішення Дубенського земського суду про розмежування острова Горбачини між ксьондзом василіанином бернардинців і князем Любомирським. В лютому 1806 року василіани вимагають десятини з озимого хліба в селах Івання, Знесення та острова Горбачини. Не погоджуючись з рішенням земського, вони подають заяви в розбірний суд.

Наприкінці десятиліття боротьба за майно і землю розгорілася з новою силою. В центрі її стояв архімандрит Климент Веселовський. В 1809 році розглядається судова справа між Веселовським і василіанським Підборецьким дівочим монастирем. Суть її полягала в тому, що черниці жіночого монастиря вимагали від опата чоловічого монастиря Веселовського повернення їм документів на острів Горбачину.

17 червня 1810 року архімандрит Веселовський звертається в Луцьку уніатську духовну консисторію з проханням викликати туди підборецьких василіанок для розгляду справи про документи на Горбачину, оскільки він не може представити їх суду з відомих лише йому причин і обставин. К.Веселовський, звертаючись у консисторію, роз'яснює, що вимоги дубенських василіанок до Спасо-Преображенського монастиря безпідставні.

Разом з тим продовжується розгляд справи в суді. Через місяць, 18 липня К. Веселовський пише в з'їздний суд у Дубно про відстрочку розгляду свого позову у справі підборецьких інокінь і князя Любомирського, оскільки він не може з'явитися в судове засідання через хворобу. Суд висловлює недовіру до заяви опата і створює комісію для огляду хворого. Цього ж дня повітовий лікар та інші призначені особи підтвердили факт хвороби архімандрита, через яку він не міг з'явитися у з'їздівський суд (ЛДІА, ф.199, оп.1, спр.16, арк.1-17.).

У 1812 році опат Климент Веселовський помер. Цього ж року монастирські маєтки і документи на них знову перейшли у відання казенного відомства, монастирську бібліотеку передали в Дорогобузький монастир. Як уніатський, Спасо-Преображенський монастир перестав існувати. Спадкоємцем Веселовського став Ієронім Полубінський. А в 1818 році опатом Дубенського Спаського монастиря був призначений Сколіпський, опат Дорогобузького монастиря (Вол.Епарх.Вед.–1880.–№ 23. – С.1448-1449.).

Поступово Дубенський Спаський монастир занепадає, руйнується. Вже наприкінці ХІХ ст. на південній околиці Дубно було видно лише руїни

колишніх житлових будівель обителі. Тепер же про часи, коли монастир жив повнокровним життям, нагадує назва передмістя Чернеччина та церква 1643 року.

Достовірні відомості про Спасо-Преображенську церкву відносяться до початку XIX ст. В 1807 році за нею наглядав священник Олександр із Дубенської соборної церкви. В місті церкві належало 20 дворів, в яких проживала 121 душа. Майном і землею, що належали церкві, продовжували користуватися уніатські ченці (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.2 а, арк. 5-6.).

У 1818 році церква була під наглядом Дубенського собору св.Миколая. Землею користувалися повністю василіани. До церкви належало 19 дворів і 156 парафіян. Проте, кількість дворів і парафіян швидко зменшується, і вже через два роки до неї належало лише 11 ½ дворів, де проживало 87 парафіян.

У 1824 році Спасо-Преображенська церква продовжувала перебувати під наглядом, до неї належало 12 дворів, в них проживало 48 чоловіків і 45 жінок. Опікувалася церквою казенна адміністрація.

На виконання указу російського імператора Дубенське духовне правління запровадило щорічний опис церков. 6 жовтня 1831 р. за № А 303 проведено опис Спасо-Преображенської церкви на вимогу преосвященного Амвросія, єпископа Волинського, Житомирського від 11 лютого цього ж року. У першій статті опису зазначено: “Церква кам’яна, вівтарем на схід, побудована у 1500 році (помилка – 1643 р. – П.С.), ветха і до Богослужінь непридатна; на ній дах з гонту, зовсім непридатний і купол на ній з залізним хрестом звалився набік; склепіння зруйноване і загрожує падінням; підлога з дощок (піакри у багатьох місцях вийшли з ладу), а у вівтарі - цегляний настил; довжиною приміщення п’ять сажнів з лишком, шириною 4, висотою 6; в ній дверей двоє: перші з заходу, дубові, на трьох залізних завісах з внутрішнім замком, другі – з півночі, соснові, на двох завісах також з внутрішнім замком, зіпсованим; вікон – 6, з побитим склом, з яких одне, з правого боку, з залізною решіткою.

Церква ця будувалася для монастиря князями Острозькими, після 1600 року захоплена з усіма її багатими угіддями і селянами через уніатських ченців, названих василіанами, а у 1796 році освячена знову у благочестя; але по цьому фондуші її спочатку утримувалися уніатами, то благочестиві ченці, які спочатку були визначені начальством сюди, перейшли в інші монастирі і вона залишалась під наглядом настоятеля Дубенського Миколаївського собору, в такому стані стоїть донині; фондуш її – село Мятин, село Загородні і в Дубні Юридика, 1812 року взята у казенну адміністрацію і нині знаходиться у орендному управлінні князя Любомирського.

Напроти церкви кам’яний корпус, в якому при одній стороні (очевидно, була вказана кількість келій) упродовж коридору, а при іншій 6 келій, а крім всього при південній стороні по всій ширині приміщення – трапезна, в якій облаштована уніатська каплиця, а в одній з вищеназваних келій живе до нині уніатський монах; на половині цього

приміщення, як і на церкві, дах обветшав, а над каплицею хатка, яку доглядали уніати, з трьома вікнами з солом'яним дахом, в ній утримується уніатський чернець.

На схід від церкви – напівзруйнований шалаш, на північ – дерев'яний будинок і амбар із впалим дахом, розвалений і доживаючий.

Будинки ці стоять на острові на південь від міста Дубна, з яким для сполучення проведено через озеро дерев'яний міст довжиною 60 сажнів, але цей міст, точно як вищеописані будинки, по ветхості схиляються до занепаду.

Дубенського Миколаївського собору протоієрей Хома Корчинський

(підпис)

Диякон Василь Рибчинський

Дячок Лука Рявинович

Церковний староста Тихон Якимюк, а за його неграмотного і за себе розписався пономар Феодір Котович”. В документі опис майна і начиння виглядає так:

- 1 Іконостас складається із ветхого холста розтягнутого на дерев'яних рамках і зверху наклеєною шпалерою, але це бідне упорядкування також застаріло, царські врата сніцерської роботи, прикрашені золотом і сріблом, ветхі; над царськими вратами ікона Преображення Господнього старовинного живопису, а по сторонах царських врат ікони Спаса і Богородиці; Північні і Південні врата – полотна.
- 2 З правої сторони в ряд з іконостасом перед крилосом ікона Святого Василя Великого у старому ківоті.
- 3 За крилосом при стіні ківот сніцерської роботи під позолоченим фатулем, по ветхості злущений, в ньому ікона Богоматері з засовом.
- 4 Напроти цього ківота при лівій стороні ківот з іконою святих апостолів Петра і Павла.
- 5 Старих ікон, непридатних для ужитку на стінах церкви – 8.
- 6 Престол кам'яний, зверху накладений дошками, покритий старим тувальним полотном.
- 7 Горне місце (седалище) із ківота сніцерської роботи з іконою джерела із циборією, ветхе.
- 8 З лівої сторони (фрашузі) жертвник на сосновому столі, накритий тувальним полотном

Примітка: Всі ці речі від давності зіпсувалися від пилу, течі і запаскуджені пташиним пометом, чим до святого вживання зовсім непридатні.

- 9 На престолі св.Антименс на атласі, він був благословенний 15 квітня 1757 року Київським митрополитом Тимофієм, у блакитному шовку, ветхий.

- 10 Євангеліє віленського друку, старе і зіпсоване, в дошках, покритих червоним бархатом, а по бархату обкладене срібними прикрасами, на яких зображення євангелістів, розп'яття: при розп'ятті дві особи – Богослова і Богоматері, 12 зірок з передньої сторони, навколо обкладинки цегла, але в багатьох місцях відломлена, зашіпки також відломлені.
- 11 Місячна Мінея у 12 книгах почаївського друку придатна для використання: інші книги по ветхості зовсім непридатні.
- 12 На іменній іконі Спаса, шитої сріблом, зі срібним позолоченим коміром і срібною короною з позолоченим хрестиком, скільки в ньому ваги невідомо, але срібло низької проби.
- 13 На іконі Богоматері, шитої сріблом, на короні дві срібні позолочені прикоси.
- 14 На іконі Преображення Господа, шитої сріблом, у сім вершків три малі срібні вінці.
- 15 На іконі Богоматері в ківоті з правої сторони, шитої довжиною десять вершків, дві срібні прикоси корон.
- 16 Привіски великі срібні листові на такій же чепці з чеканною іконою Богоматері і сімома набожними учнями в пам'ять минулого 1770 року.
- 17 Кості невідомо якого угодника Божого у срібній оправі з написом, котрий прочитати неможливо.
- 18 Риз різного штофа з єпитрахілями уніатської побудови, а тому до використання у співах церкви непридатних, шість, яких зберігаються у Дубенському Миколаївському соборі. Інші облачання, занавіски і пелени одні гидки, а інші згнили.

Дубенського Миколаївського Собору протоієрей

Хома Корчинський (підпис),

Диякон Василь Рибчинський,

Дячок Лука Рявинович,

Церковний староста Тихін Якимюк, за його неграмотного і за себе розписався пономар Феодор Котович”.

До цієї, колишньої монастирської, церкви належали багаті угіддя, але частиною з них заволоділи сторонні люди, а село М'ятин і село Загорці, а також Юридика в Дубно і Вулька з 1812 року знаходяться у казенному володінні. Документи на всі угіддя цієї церкви одні в копіях, а деякі тільки в сулімартах знаходяться в Дубенському духовному правлінні.

Дубенського Миколаївського собору протоієрей Хома Корчинський,

диякон Василь Рибчинський,

дячок Лука Рявинович,

церковний староста Тихін Якимюк,

а за нього неграмотного і за себе розписався пономар Федір Котович”.

Ці описи Спасо-Преображенської церкви міста Дубна, що знаходиться на острівці, зроблено 6 жовтня 1831 року ієреєм Григорієм Теодоровичем і прикладена печатка.

У відомості Спасо-Преображенської церкви за 1833 рік зазначається, що сам храм кам'яний, але його дзвіниця дерев'яна і ветха, що ризниця, побудована за уніатським проектом, також застаріла і вимагає негайної реконструкції. Бідна церква була і начинням. Служба Божа з 1831 року через ветхість іконостасу та іншого начиння припинилась.

Питання про облаштування церкви і причту розглядалась святим Синодом. Парафія перебувала під наглядом протоієрея і благочинного Хоми Климентійовича Корчинського, який працював у Миколаївському соборі. Причт же церкви складався в той час лише з одного пономаря. Ним був уродженець Литви Яків Флоревський. За відхід від латинства і розрив з уніатством він був відлучений уніатами від церкви. 12 вересня 1827 року Флоревський перейшов у православне духовне відомство і його призначили на вільне місце в Спасо-Преображенську церкву. Дружина його залишилася у латинському віросповіданні. Пономар, окрім молитовника, з інших книг читати не міг, співу і катехізису не знав. Разом з тим був "поведінки дуже доброї, в житті стриманий, не судився і не штрафувався".

На утримання причту і церкви, як і в попередні роки, ніяких коштів не передбачалося. Садибною землі у церкви не було, а угіддя, які знаходились у селах М'ятин і Загорці, передмістях Чернеччина і Вулька, передані раніше в казенне відомство, там знаходились і надалі. В селі Знесення, що належало князю Йосипу Любомирському, було 9 дворів з 78 селянами, які мали утримувати причт і церкву.

Кам'яний флігель біля церкви був повністю спустошений. Його дах зруйнувала буря. В дерев'яній хатинці з другого боку храму жив сторож, якого найняли для охорони церкви. В місті було ще одне приміщення – флігель, який також належав церкві, але використовували його на казенні потреби.

У зв'язку з реорганізацією колишнього уніатського монастиря у православний видавались нові службові господарські книги. Опис майна вівся з 1831 року. Він був скріплений присутствующим духовного правління ієреєм Григорієм Теодоровичем. Хоч прибутково-витратна книга велась ще з 1808 року, але прибутків ніяких не було. Копії метричних книг були об'єднані з соборними. Це ж стосується й сповідальних розписів (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.11, арк.11-13).

В 1836 році церква перебувала ще під наглядом Свято-Миколаївського собору і відповідав за це, як і раніше, Хома Корчинський. До церкви належало 10 дворів, в яких проживало 92 парафіянина. З причту при церкві знаходився лише все той же пономар Яків Флоревський (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.13, арк.12-13).

З 1838 року на місці священика церкви перебував колишній благочинний протоієрей Хома Климентійович Корчинський.

Разом з настоятелем працювали дячок Панас Лукич Цихоцький та пономар Федір Петрович Котович. Панас Цихоцький мав тоді 23 роки, був сином священика з села Семидуби. Навчався у Волинській духовній семінарії, де вивчав словесність, загальну історію, математику, латинську і грецьку мови. В 1845 році, після смерті батька, через брак засобів для існування змушений залишити семінарію і Консисторією був направлений в Іллінську церкву. По ревізії був записаний у Семидубську церкву. Не одружений. Читання і спів, а також катехізис і святу історію знав добре. Не судився, але неодноразово помічався у баловстві, непослушності і схильності до бійок. За участь із дячками Святковським і Собоцьким в бійці за рішенням єпархії переводився на сільську парафію. Проте в останні місяці став на шлях виправлення.

Пономар церкви Федір Котович був сином дяка з Волині. Не вчився. В 1819 році призначений був пономарем у Миколаївський собор, 1830 року висвячений у стихар. Через вісім років призначений дяком у Преображенську церкву, але в 1846 році переведений у пономарі.

В парафії Спасо-Преображенської церкви тоді нараховувалось 10 ½ дворів, у них проживало 97 різночинців. Крім цього, у селі Знесення було 13 дворів з 111 парафіянами (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.26, арк.10-13).

У 1839 році проведено ремонт Спасо-Преображенської церкви. На фондушеві кошти до неї прибудували нову кам'яну дзвіницю. Священнослужителі намагалися підтримувати господарське і духовне життя церкви. Вона поповнилася начинням, у ризниці було достатньо обладунків для нормального богослужіння. У церкві діяв причт, визначений постановою святого Синоду 9 вересня 1838 року. Він складався з трьох осіб: священика, дячка і пономаря. Церковні землі з лісом у селах М'ятин і Загорці та передмістя Чернеччина і Вулька в Дубно і надалі перебували у казенному володінні.

Землі, які раніше належали Спасо-Преображенському монастиреві, у 1841 році ще перебували у віданні казначейства. Прибутки від них через повітове казначейство надходили у відання Волинського єпархіального начальства і розподілилися на утримання п'яти колишніх василіанських дубенських церков та їх причту.

Із коштів, які збирали з маєтків Спасо-Преображенської церкви, тепер виділяли 340 карбованців сріблом в рік на утримання її священнослужителів і 25 карбованців на церковні витрати. Цих коштів було явно недостатньо. Тому майно колишнього монастиря і церкви з часом дедалі більше занепадало. Згаданий флігель, в якому раніше розміщався причт, ще більше спустошувався і руйнувався. Проте у ньому ще мешкав старший священик Миколаївського собору благочинний Михайло Лучицький. Для дячка і пономаря Спасо-Преображенської церкви житла не було зовсім, бо церковний будинок у місті від часу постарів, вимагав тепер вже значного ремонту, без якого тут проживати було неможливо.

Житлові і господарські приміщення, зокрема кам'яний флігель, що знаходилися на острові, біля церкви так і залишилися напівзруйнованими.

Половину міського церковного дерев'яного будинку відремонтував колишній священик Афанасій Яроцький на відпущені у 1849 році Консисторією гроші, а другу половину полагодив протоієрей Лучинський на власні кошти. Однак, у 1852 році будинок з сараями, які знаходились біля нього, згорів. Підозрювали, що будинок підпалили, проте паліїв слідство не встановило. Наступного року Лучинський знову відбудував цей будинок за власні кошти. На це він витратив 266,9 карбованця сріблом, і жив тут далі. У флігелі, відремонтованому шість років тому, жив тоді священик Спасо-Преображенської церкви.

Із сум, зібраних із колишніх монастирських маєтків, на утримання священнослужителів виділялося вже 390 карбованців, на церковні витрати, як і раніше – 25 карбованців. Опис майна, скріплений присутнім Дубенського духовного правління священиком Григорієм Теодоровичем, вівся з 1831 року. На жаль, цей опис не відображав дійсного стану церкви, як всередині, так і ззовні. Проведено капітальний ремонт церкви, тому необхідний був новий опис. Інші документи велися справно. Прибутково-витратна книга про суми свічні і церковні, прошнурована і скріплена печаткою духовного правління, велися з 1846 року. З 1 січня 1845 року справно велась метрична книга, а сповідальні розписки – з 1842 року. В ревізійній книзі, скріпленій присутнім священиком Стефаном Левицьким у 1845 році, списано 25 листків і ще 19 залишилися чистими.

Церковний причт у 1853 році був у повному складі: священик Флор Андрійович Стефанович, син священика, уродженець села Смержева, закінчив курс богословських наук у 1837 році у Волинській духовній семінарії з атестатом другого розряду. В наступному році був висвячений високопреосвященним Інокентієм архієпископом Волинським у диякони і священики в церкву Св.Покрови в село Зборошево Володимирського повіту. Але в жовтні того ж року за особистим проханням переводиться в Берестечко в Свято-Троїцьку церкву, а в 1851 році архієпископом Варшавським і Новогеоргіївським Арсенієм переводиться в Дубенську Спасо-Преображенську церкву. Священик читання, спів, катихізіс і священну історію знає дуже добре. Проповіді власні говорив тут: у день Благовіщення, Преображення Господнього, в день Введення в храм Пресвятої Богородиці. Флор Стефанович був тоді вдівцем 42 років, поведінки дуже доброї. Мав сина Євгенія 15 років, який навчався у нижчому відділенні Волинської духовної семінарії.

Дячок Михайло Михайлович Кульчицький 35 років, син священика, уродженець села Мерви Дубенського повіту. Навчався у нижчому відділенні Волинської духовної семінарії і звільнився через відсутність засобів на утримання. Резолюцією високопреосвященного Никанора був направлений у собор Почаївської Лаври писарем. 10 січня 1844 року указом Волинської духовної Консисторії призначається в село Більче Дубенського повіту дячком, а через п'ять років переводиться у Спасо-Преображенську церкву в Дубно. Того ж 1849 року висвячується в стихар єпископом Острозьким

преосвященним Єрофеєм. Читання, спів, катехизис, священну історію знає добре, поведінки доброї.

Пономар Григорій Григорович Левковський, син дячка, уродженець містечка Верба. Навчався у нижчому відділенні Дерманського повітового училища, звідки звільнився через брак засобів на утримання. 1857 року указом Волинської духовної Консисторії призначається у Спасо-Преображенську церкву і в тому ж році висвячується в стихар єпископом Острозьким преосвященним Єрофеєм. За останньою ревізією приписаний до Троїцької церкви с.Верба. Не одружений, 25 років. Пономар читав, співав досить добре, катехизис і святу історію знав непогано, був похвальною поведінки.

Біля церкви жила вдова протоієрея Хоми Корчинського Іуліанія Олексіївна 60 років, а також вдова пономаря Федора Котовича 42-річна Феодосія Тихонівна і четверо дітей померлого заштатного пономаря Якова Флоревського, найменшому з яких Петрові було 4 роки (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.48, арк.7-10). До церкви належало 19 дворів і 160 парафіян обох статей, в т.ч. в селі Знесення 11 ½ селянських дворів, в яких проживало 46 чоловіків і 49 жінок. Інші жили в Дубно.

У другій половині ХІХ ст. Спасо-Преображенська церква переживала економічні труднощі, викликані зміною власників міста, зниженням спроможності селян утримувати її на рівні вимог часу. Чинш церква тепер сплачувала до економічної контори княгині К.О.Барятинської. Але закріплені землі не давали достатніх прибутків. Родючість її була низькою, не вистачало добрив, зокрема органічних. Парафіяни-орендатори часто не виконували своїх зобов'язань за користування землею. А тому на середину 1869 року у церкви зросли борги, склавши 88 карбованців 20 копійок. Покрити їх за рахунок інших надходжень не було змоги (ДАРО, ф.170, оп.1, спр.14, арк.81).

У 1869 році у Хрестовоздвиженську пустинь проданий розвалений будинок. 1870 року причт складався зі священника, старшого і молодшого псаломщиків. Настоятелем церкви був священник Данило Іванович Войцеховський, син священника, 24 років, народився у Луцькому повіті. В 1867 році закінчив курс богословських наук за другим розрядом Волинської духовної семінарії. В наступному році висвячений Острозьким єпископом Єрофеєм в диякони і священники Дубенської Спасо - Преображенської церкви.

До церкви належали в Дубно один двір військових (7 осіб), міщан 3 ½ двора (38 осіб), державних селян 4 двори (37 осіб), в селі Знесення – 13 ¼ двора (123 парафіяни). Отже, всього – 21 1/3 двора, в яких проживало 192 особи обох статей (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.88, арк.12-15).

У 1873 році було проведено опис землі та трьох будинків з приводу передачі їх причту. В одному будинку жив священник, другий – здавався в оренду, у третьому, побудованому і проданому у 1869 році Хрестовоздвиженській пустині, жив дячок церкви. Інших господарських споруд не було. До парафії у Дубно належало 2,4 двора військових (14 чол.),

міщан і селян 4,1 двора (39 чол.), в селі Знесення - 15 ½ двора (74 чоловіки, 85 жінок).

Свої постійні політичні або воєнні акції царський уряд намагався підкріпити підтримкою церкви, парафіян. Так, 17 квітня 1877 року у Дубно був обнародований Маніфест про оголошення війни Османській Порті. В цей день о 9 годині 30 хвилин з першим ударом дзвону соборної Миколаївської церкви почався парад дислокованих у місті полків. З міського плацу до соборної церкви марширували 3-й Нарвський піхотний і 15-й козачий полки. О 10 годині 15 хвилин відкрилися царські врата соборної церкви і настоятель Михайло Лучинський, якого супроводжували полкові і Свято-Преображенської церкви священники, вийшов на амвон. Протоіерей Лучинський гучно прочитав маніфест, відслужив молебень з колінопоклонінням і божественну літургію. Виступив і полковий священник, який закликав жителів міста підтримати воїнство, відправив молебень. На успішне ведення війни було зібрано 265 карбованців пожертвувань (Вол.Спарх. Вед.-1877.-10.-С.467-470).

В 1881 році вулиці, що прилягали до Спасо-Преображенської церкви, були густо заселеними. Між фосою при Луцькій брамі, вулицею Широкою (нині М.Грушевського) і провулком, який вів на острів до церкви, на земельній ділянці площею 672 квадратних сажні знаходились кухні, пекарня та інші забудови колишньої військової частини. Ще частина полкової кухні знаходилась на ділянці по дорозі в урочище Горбачин. Поруч була незабудована земля на міському валу. Тут знаходилося товариство домогосподарників міста (цейхауз для військових речей площею 313 кв. сажнів). Через два пустирі знаходилися будівлі колишньої гаупвахти. Від провулку до Свято-Преображенської церкви між вулицями Широкою і Старою знаходилося також 15 домогосподарств.

Частину міських земель займало православне духовне відомство. Йому належало 6 десятин 3194 квадратних сажнів. З них садиба Спасо-Преображенської церкви на Кемпі займала 1783 квадратні сажні і острів на озері з погостом церкви ще мав 1547 квадратних сажнів (ДАРО, ф.170, оп.1, спр.3, арк.27).

Церква, покрита залізним листом, потребувала ремонту. Відкрита у вигляді галереї дзвіниці знаходилась у західній частині церкви, побудована за рахунок фондусів.

Причт складався з трьох священнослужителів. Священик Петро Йосипович Кориневич, син священника, народився в селі Ключек Овруцького повіту. У 1882 році закінчив Волинську духовну семінарію за другим розрядом. У 1885 році його призначили псаломщиком у Заславський повіт, одночасно був вчителем парафіяльної школи. Через два роки на прохання переведений у село Радошівку на посаду псаломщика. 1889 року преосвященний Олександр, єпископ Острозький, висвятив його у священники Дубенської Спасо-Преображенської церкви. Проповіді говорив, досить часто імпровізуючи, зокрема, у неділі та при нагоді. Складав власні проповіді і виголошував на Новий Рік, Різдво Христове, Стрітєння, Пасху, в день

перенесення мощів святителя і чудотворця Миколая, Вознесення Господнє, День Дарів, Успіння Богородиці, Різдва Богородиці, Івана Богослова, Введення в храм пресвятої діви Марії.

Пономар Іван Григорович Слodgeвич, син священника, народився в селі Пірятин Дубенського повіту. Після виходу з вищого відділення Мелецького повітового училища в 1846 році на прохання указом Волинської духовної консисторії призначається дячком у Михайлівську церкву села Пірятин. У 1849 році преосвященним Єрофеєм, єпископом Острозьким і вікарієм Волинським, висвячений у стихар. Майже десять років працював у церкві села і тільки у 1870 році, коли Пірятинську парафію приєднали до Маломильчанської церкви, призначається пономарем у Дубенську Іллінську церкву. Через два роки, у 1872 році, указом Консисторії переведений у Спасо-Преображенську церкву. Мав подяку за пожертвування на війну у 1855 році. У пономаря було п'ятеро дітей.

Псаломщик Петро Іванович Буткевич, син дячка, народився на Волині. Після закінчення нижчого відділення Волинської духовної семінарії в 1860 році призначений у Мелецький монастир. Працював вчителем Мелецького парафіяльного училища. В 1865 році Волинським єпископом Антонієм висвячений у стихар. У 1871 році призначається Волинською Консисторією дячком в Дубенську Георгіївську церкву на Сурмичах, через десять років переведений у Дубенський Миколаївський собор на посаду дячка, а в 1883 році – на парафію в село Завидов. У тому ж році призначається псаломщиком Спасо-Преображенської церкви. На той час був вдівцем 42 років, мав троє дітей.

До церкви належали села Знесення і Вигнанка, в яких було $11 \frac{1}{2}$ двора з 107 парафіянами. У місті Дубно до Спасо-Преображенської парафії належало 22 двори, з них $1 \frac{1}{3}$ духовного двора (17 осіб), 10 військових дворів (80 осіб), статських $\frac{1}{4}$ двора (одна особа), $1 \frac{3}{4}$ двора міщан (15 осіб), селян $8 \frac{1}{4}$ двора (68 осіб) (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.114, арк.9-14).

1 травня 1890 року в будинку псаломщика була відкрита школа грамоти, якою опікувалася Спасо-Преображенська церква. Тут навчалося 15 хлопчиків і 6 дівчаток. Вчителем працював місцевий псаломщик Петро Буткевич. Меблі для класів закупили за кошти Дубенського повітового відділення Волинської єпархіальної училищної ради. В 1896 році на кошти Синоду був відремонтований місток через заплаву річки Ікви. Для надійного зв'язку церкви з містом на казенні кошти було прокладено шосе. Церква мала 33 десятини 1720 квадратних сажнів землі. Їй належало три будинки, два з яких були старими. В 1896 році один будинок перебудували заново за кошти парафіян і церкви. Тут жив священник. У другому будинку, виділеному під сторожку на острові, жив псаломщик. Господарські приміщення – клуня і два сараї, побудовані на кошти парафіян.

До парафії належало $1 \frac{1}{2}$ двори духовних осіб, в яких проживало 17 осіб, $9 \frac{3}{4}$ військових дворів 78 мешканців, один міщанський двір 11 парафіян, у селах Знесення, Вигнанка було $20 \frac{1}{2}$ селянських дворів, 186 парафіян. Всього $32 \frac{3}{4}$ двори, 294 осіб (РОДА, ф.639, оп.1, спр.120, арк.14).

Спаська церква колишнього монастиря загалом зберегла свій первісний вигляд аж до кінця XIX ст. В одному з номерів журналу “Киевская старина” за 1900 рік знаходимо такий її опис: “Спаська церква колишнього жіночого (помилка, насправді чоловічого – П.С.) монастиря, крім підмурівки куполів, зберегла свій попередній вигляд: в середині церкви збереглися тільки деякі ікони на хорах. Дуже цікаве різьблене по дереву зображення Христа біля виноградного точила, срібна ікона – оклад Євангелія 1770 року подарунок парафіян з нагоди порятунку від мору, дзвони 1572, 1648 і 1719 років. І, нарешті, хрест на церковній дзвіниці з надписом про побудову храму 1568 році” (Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Т. LXXXI – 1900г., октябрь – Киев., с.37.).

5 жовтня 1903 року церкву відвідав Дмитрій, єпископ Кременецький. Настоятелем тоді працював Неон Петрович В'ялецький. Він був сином священика, закінчив Волинську духовну семінарію у 1892 році. Неон В'ялецький пройшов довгий шлях священнослужителя. Працював псаломщиком у селі Хотин Дубенського повіту, настоятелем церкви села Яйно Ковельського повіту. У Спасо-Преображенській церкві з 16 жовтня 1902 року. Немало потрудився Неон Петрович й на шкільній ниві, особливо в Дубно. Працював завідувачем і законовчителем Спасо-Преображенської школи, законовчителем підготовчих та основних класів Дубенського міського двокласного училища. Викладав Закон Божий у жіночому навчальному закладі першого розряду М.Г.Сапожнікової, а згодом – у реорганізованій з нього міській шестикласній прогімназії. У 1910 році на базі прогімназії була створена міська жіноча гімназія, у якій Неон В'ялецький продовжував працювати законовчителем. Крім цього, він був членом і діловодом Дубенського повітового відділення Волинської єпархіальної училищної ради. За добрі справи на ниві народної освіти Неон Петрович у 1903 році одержав подяку єпархіальної училищної ради. Цього ж року єпископ Волинський Антоній нагородив його скуфією.

Псаломщик Спасо-Преображенської церкви Микола Михайлович Куниця, 29 років, син селянина, закінчив церковно-парафіяльну школу, на посаду псаломщика вступив у 1908 році, через рік висвячений у стихар, одружений. Старостою працював Михайло Миколайович Куниця, селянин, мав ділянку землі, народився у 1855 році. За старанність у роботі нагороджений похвальним листом єпархіального начальства, а також одержав у 1908 році медаль “За усердие”. Церкві служив безоплатно.

До церкви належали в Дубно 17 дворів, в яких проживало 127 парафіян, в селі Знесення – 42 двори з 240 парафіянами, на Вигнанці – 7 дворів і 30 жителів. Серед парафіян було три двори духовних з 7 мешканцями, два дворянських з 13 мешканцями, 12 міщанських з 23 мешканцями і 149 селянських. На території парафії проживало 6 інославно (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.138, арк.16-23).

У цей час до церкви належало 37 $\frac{1}{4}$ двора зі 310 парафіянами сіл Вигнанка і Знесення та міста (ДАРО, ф.639, оп.1, спр.128, арк.11-15).

1912 року в Преображенській церкві було 66 дворів парафіян, в яких проживало 397 душ обох статей, в т.ч. духовенства – 3 двори (7 чол.), два – дворян (13 чол.), міщан – 12 (23 чол.), селян – 49 (354 чол.) За сім років після 1905 до православ'я навернулося дві особи з лютеран і римо-католиків. Значна частина парафіян жила в селах Знесення і Вигнанка – 49 дворів, 270 віруючих.

У 1912 році церква володіла майже 34 десятинами землі. Під садибою і погостом знаходилась 1 десятина 1960 квадратних сажнів, 28 десятин займала рілля, 4 десятини – сінокіс і 288 квадратних сажнів були непридатними для використання. Ще в 1896 році під будівництво шосе вилучено 215 квадратних сажнів. Частина церковної землі була неродючою. Прибуток від землі складав 150 карбованців на рік. Орну землю причт здавав навколишнім селянам в оренду з умовою виплати половини прибутку на користь церкви. План на церковну землю, виготовлений ще в 1871 році, знаходився в церкві. Він охоплював лише ріллю та сінокіс.

Протягом всього періоду діяльності церкви важливо було облаштувати побутові умови священнослужителів. На першому місці завжди стояло житло. Ось і на початку ХХ ст. дерев'яний будинок, в якому мешкав священник, був уже старий, і в 1907 році його майже заново перебудували на кошти церкви та священника Неона В'ялецького. Дерев'яний будинок псаломщика, критий гонтою, збудований давно силами парафіян, але добротно відремонтований у 1900 році на кошти церкви. Він знаходився на острові і раніше призначався для сторожа.

На церковній землі знаходилося й чимало господарських будівель, зокрема, забудова священника – приміщення для складання дров, критий соломою сарай для худоби, погріб. Всі будівлі, які займав настоятель, були в хорошому стані, приміщення псаломщика – ветхі. На цій же землі було збудоване нове дерев'яне приміщення церковно-парафіяльної школи, з критим дошками сараєм для дров. Приміщення були пошкоджені грибок.

Утримання церковного майна, приміщень і особливо причту вимагало чималих коштів і змушувало постійно дбати про прибутки. Начинням церква забезпечена була достатньо. Згідно з штатним розписом у ній вели богослужіння два члени причту – священник і псаломщик, яким встановлювалося жалування, відповідно 400 і 100 карбованців. На користь причту в 1912 році використали чистий прибуток від землі, який склав 150 карбованців, та 52,9 карбованця з обхідного прибутку і надходження від здійснення обов'язкових і необов'язкових треб – всього 109,6 карбованця.

Богослужіння в церкві й надалі здійснював Неон В'ялецький, постійно дбаючи й про розвиток шкільної справи. Його старанність була неодноразово відзначена. За пастирське піклування про парафіяльну церкву він одержав архіпастирське благословіння, був нагороджений набедреником, скуфією, камелавкою, а також срібною медаллю в пам'ять імператора Олександра III на Олександрівській стрічці.

Вже в другій половині ХІХ ст. випускникам духовних закладів не вистачало парафій, священницьких місць було набагато менше, ніж

претендентів на них. Кращі випускники семінарій стали ухилятися від духовних посад, особливо у бідних парафіях. Часто вони йшли на цивільну службу, а ті семінаристи, які з різних причин недовчилися, поповнювали лави вчителів. Тому Консисторії зобов'язували священників стежити за організацією навчання та поведінкою вчителів церковно-парафіяльних шкіл, училищ.

На кінець століття на Дубенщині домінували церковно-парафіяльні школи. Вони утверджували християнську мораль, давали початкові корисні знання. Церковно-парафіяльна школа розміщувалася у власному будинку. На її утримання виділяли кошти Волинська єпархіальна училищна рада – 300 карбованців на рік, а також селяни – 88 карбованців. Кошти йшли на оплату жалування вчителя та інші потреби школи. В 1912 році тут навчалось 24 хлопчики та 22 дівчинки (ДАЖО, ф.1, оп.1, спр.78, арк.431.).

На початку Першої світової війни російські війська успішно діяли проти австрійської армії. Невдовзі вони захопили всю Західну Україну аж до Карпат. Але вже у 1915 році австрійські війська окупували Дубенщину.

Під час окупації австрійські війська розташувалися у приміщеннях Луцької брами, замку та форту. За період їх перебування тут приміщенням завдано значних пошкоджень. Командири окремих військових частин намагалися пристосувати окремі споруди для своїх вигод. На свій лад облаштували загородні бар'єри, розташовували гармати на форті.

Внаслідок обстрілу замку австрійськими і російськими військами було знищено дах на палаці Любомирських, прямим попаданням снарядів зруйновано бальний зал, інші приміщення.

У своєрідний оборонний бастион була перетворена австрійцями Спасо-Преображенська церква. Підвальні приміщення щільно були засипані піском і землею, а місцями міцно утрамбовані подрібненою цеглою. У середині церкви повністю знищили інвентар, іконостас та інші церковні речі, встановили підстільки для розміщення солдатів та пристосування для зберігання харчів і речей. Тут вони харчувалися і спали. У вікнах австрійці встановили гармати, спрямовані своїми жерлами на захід. При наступі російських військ під час Брусиловського прориву з гармат відкрили шалений вогонь, який продовжувався декілька днів. Наслідки гарматного вогню були плачевні для будівлі церкви – згодом сталися тріщини у фундаменті. Парафіяни, причт доклали немало зусиль, щоб налагодити службу Богу у церкві після вигнання окупантів. Але з 1924 року Дубенщина переходить під владу Другої Речі Посполитої. Наступає новий етап у житті церкви.

У Державному архіві Волинської області у картотеці реєстрації церков зазначено, що в м. Дубно, на вул. Василянська 10, (нині Івана Франка, 21б) розташована церква 1643 року, збудована у стилі бароко візантійського православ'я після розвалу старої дерев'яної церкви 1568 року. У 1839 році добудована дзвіниця. Мурована Спасо-Преображенська церква збереглася від відомого Спасо-Преображенського монастиря, який існував за різними джерелами з XIV або XV століть. Особливості її архітектури, зокрема

товщина мурів, дають підстави стверджувати, що вона мала оборонне значення.

У паспорті за 1936 року зазначається, що церква збудована у 1563 року з фундушів князя Костянтина Острозького, мурована, крита бляхою, довжиною 17,5 метра, шириною 9,4 метра. Стан святині дуже добрий. Останній капітальний ремонт вартістю 800 злотих проведено у 1924 році за рахунок складчини парафіян.

Забезпечення церкви складає 17920 злотих, за що вона щорічно сплачує 20,72 злотого. Дзвіниця збудована при церкві. У церкві один престол під назвою “Пжеміненя Паньськедо”.

Священик одержував дотацію 480 злотих у рік та за навчання релігії 40 злотих, від церковної землі – 800-1000 злотих, прибутки за релігійні послуги 200 злотих. Псаломщик одержував 180 злотих дотації, від землі – 500 злотих., за релігійні послуги – 100 злотих.

Церква мала 34 гектари землі, з них під осадою – 3879 квадратних метрів, орної – 31 гектар, сінокошу – 3 гектари. Грунти знаходились у п'яти кусках, на віддалі від 2 до 5 кілометрів від плебанії. Земля – суглинста, другої категорії. Щорічно від землі церква одержує 1400 злотих прибутку. Процентна вартість одного гектара – 800 злотих. Плани на церкву знаходились у Почаївській Лаврі. Священик користувався 22 гектарами 727 квадратними метрами землі, в тому числі 20 гектарів орної, а псаломщик обробляв 11 гектарів 4647 квадратних метрів. Священик свою землю віддавав на спілку, псаломщик частково обробляв своїми силами, а частину також віддавав на спілку. Всі церковні приміщення знаходилися на її землі, доглядалися стараннями парафіян. Священик мав добротний будинок, збудований у 1922 році. У ньому проживало 4 особи. З господарських приміщень священик мав дровітню. Псаломщик проживав у старій сторожці.

З прибутків сплачувався податок у 90 злотих, вирівнювальний податок – 56,26 злотих, за будинки – 40,5 злотих. Синодальні податки склали 200 злотих.

У 1936 році церковні прибутки склали 590,16 злотих, а видатки становили 512,15 злотих. Від продажу свічок одержували 238,86 злотих, кружковий збір давав 153,1 злотих, подання від треб – 74,15 злотих, сповідей – 68 злотих. За рік відбулося 4 хрестин, 5 шлюбів, 8 похорон. Пожертви склали 325 злотих, в тому числі дарунок Марії Василевич – 280 злотих. Метричні книги зберігалися за останні 36 років. Книги передшлюбних оголошень і сповідальні зберігаються з 1922 року. З 1934 року старостою працював Василь Марчук, останній архіпастир відвідав церкву у 1935 році.

Настоятелем Спасо-Преображенської церкви працював тоді Андрій Васильович Барановський – українець, з духовного стану, народився 18 серпня 1889 року в селі Мизово на Ковельщині. Закінчив семінарський курс у Дермані у 1910 році. Висвячений на священика 4 травня 1915 року в Житомирі. Займав посаду священика у Ковельському повіті. У 1917 році священик у селі Малево Дубенського повіту, згодом працював в Кременецькому повіті, а з 1935 року в Дубно. У 1924 – 1932 роках був

членом ради при деканаті. У 1933 році обирався опікуном бідних духовного стану при Крем'янецькій консисторії. В армії не служив. Мав 13 гектарів землі. Був нагороджений у 1918 році наbedреником, 1922 – скуфією, 1926 – камілавкою, 1928 – наперсним хрестом, 1936 – отримав сан протоієрея. Мав троє дітей.

Диякон-псаломщик Федор Антонович Мартинюк народився 20 квітня 1891 року у передмісті Дубно Знесення, в 1908 році закінчив двокласну дубенську міську школу. У 1916 році при Київській семінарії закінчив курс і склав іспит на працю у школі. Резолуцією Діонісія, митрополита Варшавського, був допущений до іспиту на диякона і направлений в Дубно у 1923 році, з 1936 року працював у Преображенській церкві. Польське громадянство мав з 21 червня 1925 року. Від влади одержував дотацію у 15 злотих. Мав двоє дітей.

До парафії належало 79 дворів, в яких проживало 219 чоловіків, 220 жінок, духовних осіб – два двори, в яких мешкало 9 душ. З 1920 року казання у церкві виголошувалися українською мовою. У 1936 році православний декан зробив такі висновки: “Парафія дуже бідна, мала і під наглядом релігійним”.

Фашистська окупаційна влада спочатку симпатизувала націоналістам і автокефальній церкві на противагу російським настроям. На території рейхскомісаріату “Україна” відносини церкви і влади закріплювалися розпорядженням Е. Коха “Про правові відносини релігійних організацій”. Поступово церква повністю підпорядковується окупаційній владі, відхід кліру від цього жорстоко карався. В рейхскомісаріаті ці покарання були найжорстокішими. В Рівному Українська рада довір'я (керівник С. Скрипник) 31 серпня – 1 вересня 1941 року провела нараду, яка висловила за українську національну автокефальну церкву.

Проте фашисти скоро висловились проти єдиної автокефальної української церкви. Гітлер зазначав, що інтересам рейху “відповідало б таке положення, при якому кожне село мало б власну секту, де розвивались би свої власні уявлення про Бога. Навіть якщо у цьому випадку в окремих селах виникнуть шаманські культу” (Цит. за Даничев В.И. Банкротство стратегии фашизма. – М., 1973. – Т.1. – С.66.).

26 травня 1942 року рейхскомісаріат наказав висвяту ієрархів проводити лише з дозволу влади. Всупереч забороні влітку цього ж року було хіротонізовано чотирьох ієрархів УАПЦ, серед них Дубенського В'ячеслава (Лісницького). Це викликало гнів німецької окупаційної влади і висвячення були заборонені назавжди. (Історія релігії в Україні, Православ'я в Україні.– К. – 1999.– Т. 3. – С. 416).

Автокефальна церква в 1942 році відкрила богословські курси у Луцьку та інших містах, такі ж курси мала і автономна церква. У 1942–1943 роках припинилось вивчення Закону Божого у початкових школах, але в деяких, як, скажімо, у Здовбицькій школі на Дубенщині, він вивчався. Заборонялося проводити святкові богослужіння, якщо вони припадали на будні. Усі ієрархи ставилися у повну залежність від цивільної влади, були їй підзвітні. Даргель

розпустив синод автокефальної і автономної церков. Ієрархів і священників звинувачували у співробітництві з ОУН, УПА. Деякі священники гинули від терористичних актів.

Невдовзі після війни на Дубенщині розпочалося закриття церков. У 1948 році закрили храм апостолів Петра і Павла на Горі Страчев, де на їх тезоіменини влаштовувалося паломництво з усієї України і з-за її меж. У наступному році рішенням облвиконкому була знята з реєстрації церква села Сатиїв. У 1952 році закрита монастирська Хрестовоздвиженська церква, яка тоді вже вважалась парафіяльною села Панталія. Особливо активізувалося адміністрування релігійних общин, у 60-ті роки. За перші три роки після війни було закрито вісім церков (ДАРО, ф. Р-204, оп.12, спр.264, арк. 4-21.). Залишилися без храмів села Пирятин, Берег, Минківці, Онишківці, Круки, Носовиця, Грядки, Загорці, Тростянець, Шепетин, Квітневе, Буца. Церковне майно належало громадам і вилучити його, не вчинивши беззаконня, не вдавалося. Тому, готуючись до закриття тієї чи іншої церкви, влада намагалася перш за все зруйнувати двадцятку – керівний церковний орган. Це їй досить легко вдавалося, бо через недбалість парафіян двадцятка часто не поповнювалася, на місце вибулих не обиралися нові її члени, не оформлялися письмово засідання.

На середину 60-х років радянська влада завдала храмам Дубенщини відчутного удару. Незважаючи на те, що церкви одержали 137322 карбованці прибутку, було знято з реєстрації 16 храмів, залишилося працювати – 48. Серед районів області більше діючих святинь було тоді лише у Гошанському районі (ДАРО, ф. Р-204, оп.12, спр.2, арк. 13.).

У 1959 році радянські органи в Дубенському районі провели інвентаризацію церков та їх нерухомого майна. Вишукувалися храми, непридатні до богослужінь, які можна було закрити. Проте парафіяни навіть у воєнне і повоєнне лихоліття при всій своїй бідності намагалися підтримати свої храми. Був складений оціночний акт і на Спасо-Преображенську церкву та будівлі, які їй належали. Згідно з обстеженням церковні приміщення були дерев'яні, старі. А ось сама церква, розташована на вершині острівця, була мурована, без тріщин та будь-яких інших ушкоджень. Лише згодом, щоб все таки закрити храм, придумали, що навколишні дерева, які ростуть біля церкви, своїм корінням зруйнують будівлю.

Спасо-Преображенська церква побудована на фундаменті з бутового каменю шириною 1,4 метра, стіни відштукатурені з обох сторін, перешкоди та склепіння цегляні, а дах покрито оцинкованою бляхою. Вікна оригінальної конструкції, одинарні і глухі, з залізними переплетіннями. Вхідні двері двополовинчаті, філінчаті. Східці на дзвіницю дерев'яні. Опалювалася церква печами з кахлю. В середині церква покрита масляною фарбою і художнім розписом, зовні вибілена спеціальним вапном.

Загальна площа церкви 118 квадратних метрів, паперті – 10,9 квадратного метра, а східці на дзвіницю мають площу 3,9 квадратного метра. У церкві – таких же розмірів комірка. Дзвіниця – триповерхова, площа

другого поверху – 18,5 квадратного метра, третього – 15,2. А загалом площа церкви і дзвіниці складає 160,4 квадратних метри.

Церква була збудована на міцному фундаменті висотою 125 см, висота стін до даху складала 7,6 метра, а вікна були розміром 135 на 215 сантиметрів. Купол церкви над дахом до хреста здіймався на 418 сантиметрів, а висота дзвіниці – 14 метрів.

Під час інвентаризації було розроблено кошторис на відновлення церкви та інших приміщень, що їй належали. Він був зроблений таким чином, що значно перевищував оціночну вартість приміщень. На наш погляд, було дещо завищено процент їх зношення. Так, зношення різних компонентів будівлі церкви визначалося від 35 до 55 відсотків. Вартість храму визначалась у 125679 карбованців, а вартість відновлювальних робіт складала 203513 карбованців. Вартість інших церковних споруд оцінювалась у 8207 карбованців, а кошторис відновлювальних робіт склав 15114 карбованців (ДАРО, ф. Р-204, оп.11, спр. 182, арк.15-45.).

Церкві належало два житлових будинки з підсобними приміщеннями. Будинок на вулиці Річній, 21, збудований на кам'яному фундаменті без цоколя, мав дерев'яні стіни товщиною 0,2 метра, вікна глухі з одинарним склом, однополовинчаті двері, пічне опалення. Будинок займав площу 36,6 квадратного метра і складається з коридору, кухні і житлової кімнати площею 17,4 квадратного метра. Будинок на вулиці І.Франка, 16 складається з двох квартир. Приміщення збудоване на кам'яному фундаменті товщиною 0,5 метра, стіни дерев'яні, перекриття стелі по балках з дощок, підлога з дощок на лагах, покладних на цегляні стовпи. Дах покрито фінською стружкою, вікна одностворчаті з одинарним склом, двері двополовинчаті. Одна квартира площею 55,5 квадратного метра складалася з коридору, комори, кухні, двох житлових кімнат, друга - лише з коридору і житлової кімнати. Біля будинку був дерев'яний сарай, обшитий дошками, і цегляний погріб (ДАРО, ф. Р – 204, оп.11, спр.182, арк.1-13.).

У 1966 році в скарбницю Спасо-Преображенської церкви надійшло 2762 карбованців. З них за здійснені обряди одержано 791,64 карбованця, від продажу свічок – 1587,5 карбованця. Ще 382,97 карбованця одержала церква від інших заходів, зокрема, пожертвувань. З усіх міських церков тут відбулося найменше релігійних треб. Протягом року вінчалася лише одна пара і хрестилося 8 дітей, а також здійснено три поховання. (ДАРО, ф. Р-204, оп.12, арк.11, спр.147, арк.4.).

У 1965 році дубенські міські церкви отримали 16857 карбованців прибутків. Більше половини одержано від продажу свічок – 9055 карбованців, виконання релігійних треб дало 3215 карбованців, кружковий збір і пожертвування – 1963 карбованці, інші прибутки – 2754 карбованці. Сюди включалося все, що можна було приховати від влади, щоб не демонструвати процвітання церков.

Найважливішими статтями церковних видатків були: утримання служителів культу – 6840 карбованців, утримання хорів – 674 карбованці,

обов'язкові платежі – 830 карбованців, внески у фонд миру – 264 карбованці, інші видатки склали 5421 карбованець.

Переслідування громадян за здійснення релігійних потреб посилювалось у 70-ті роки. Особливо стежили за державними службовцями, партійними і громадськими активістами, вчителями, культпрацівниками. При виявленні фактів їх участі у релігійних обрядах на них накладалися стягнення, деякого звільняли з посад, інших піддавали організованому громадському осуду.

В це десятиріччя на причт і парафіян Спасо-Преображенської церкви випали складні митарства. Регулярних богослужінь у цей час тут не відбувалося. Вінчання, хрещення, поховання та інші релігійні треби тутешніх парафіян проводилося священнослужителями інших храмів. Інколи богослужіння у церкві доручали проводити священикам інших парафій, проте вони тут надовго не затримувалися.

Проте причина для припинення функціонування Спасо-Преображенського храму знайшлася. Стався недогляд, а то й повсякденна необачність, коли з виконавчого органу церкви вибула значна частина його членів – окремі не брали участі у роботі, а інших через родичів змусили написати заяви про вихід з “двадцятки”. Це послужило однією з причин закриття. Інша – це тріщини у фундаменті від коріння дерев.

Спочатку почергово відправляли службу Божу у Спасо-Преображенській церкві священники Іллінського собору. Протоіерей Арсеній (у миру Арсеній Іванович Христюк) з 1979 року три з половиною роки був тут настоятелем. Народився протоіерей Арсеній 15 липня 1920 року у селі Великі Дорогостаї на Млинівщині у багатодітній сім'ї. У 1935 році закінчив сім класів народної школи. Вчився кравецькій справі у місцевих майстрів, а згодом у Луцьку. Одночасно співав у церковному хорі, допомагав читцям. У 1943 році одружився з Євгенією Степанівною Балабзовською. Під час окупації проживав із батьками, займався особистим господарством, співав у церковному хорі, виконував обов'язки псаломщика. 15 березня 1945 року був мобілізований у Червону армію, а з лютого по травень 1945 року був на фронті. Після демобілізації працював на різних роботах, а у 1953 році вступив до Волинської духовної семінарії. Був висвячений у диякони, а у 1957 році архієпископом Волинським і Рівненським висвячений у священники у Дубенську Іллінську соборну церкву.

У соборній церкві служив ревно. Був нагороджений у 1960 році набедреником, згодом – камилавкою, скуфією, грамотами. У 1972 році у Троїцькому соборі м. Луцька став протоіереєм. Нагороджений також золотим наперсним хрестом і хрестом з прикрасами. Богослужіння у літургії дозволено з 1989 р. (Проголошено у Підборцях).

Високі нагороди отця Арсенія є визнанням його особистих заслуг перед церквою, зокрема, у Спасо-Преображенському храмі. Тут він займався господарськими справами. Завдяки своїй наполегливості зробив під'їзд до церкви, побудував житло. Всередині храму було проведено художній розпис іконостасу, облаштовано кіюти. Чимало зусиль вимагало зміцнення церковного хору, який нараховував півтора десятка учасників. Надійним

помічником священика був псаломщик Рудик, який успішно керував церковним хором.

Складний шлях пройшов у Спасо-Преображенській церкві священик Василь (у миру Данилевич). Складні взаємовідносини з радянською владою не давали можливості активно здійснювати релігійні треби у церкві на тихому острівку. Налагодження роботи причту вимагало від священика чимало зусиль і наполегливості. Проте він намагався навернути до церкви якомога більше парафіян. Його проповіді залишали у серцях молодих і літніх віруючих впевненість у правильності обраного ними шляху поклоніння Богу.

Літописне місто

Археологічні дослідження свідчать, що територія Дубенщини була густо заселена людністю ще в період первісного суспільства.

При будівництві Тараканівського форту було знайдено кремінний відбитий наконечник списа і кам'яні поліровані клин та молот-сокира (Труди одинадцатого археологического съезда в Киеве. – 1899.– Т.1. – М., 1901. – С.78.).

У передмісті Дубна Сурмичах на глибині двох метрів виявлено поховання комарівської культури, на березі болота – поселення черняхівської культури. На території Дубенської СШ № 1 виявлено поховання культури Зимне-Злота. На лівому березі Ікви, неподалік від панталійського мосту – поселення могилянської групи початку залізної доби, а також городище, земляні укріплення якого були зруйновані під час спорудження електростанції.

Виявлено на Дубенщині й культуру кулястих амфор енеолітичного періоду кінця III тисячоліття до н. е., яка була дуже поширена в той час. Найвизначнішим пам'ятником є гробниці з великих кам'яних плит. Така гробниця була розкопана біля села Волиця Страклівська. У відкритій на околиці села Варковичі гробниці знаходилася типова для цієї культури куляста амфора з чотирма вінцями на плечиках. Ще одна гробниця, виявлена біля села Костянець, була складена з чотирьох вертикальних плит, накритих горизонтальною. В ній знаходився скелет людини, глиняна посудина і предмет з кременю. Кам'яна гробниця виявлена також біля села Івання. Її розміри 1,5 на 2,2 м., орієнтована з заходу на схід. Тут були людські скелети, сім фрагментарних посудин, в тому числі три кулясті амфори. Унікальною була бурштинова підвіска діаметром 11,5 – 12 см. Тут же на околиці села Івання відкрито поселення.

Поселення відкрито й в Дубно: одне – на правому березі річки Ікви, за сто метрів на північ від залізничного мосту, а друге – в районі Сурмич, на піщаній дюні, в заплаві Ікви при впадінні в неї річки Липки (Прищепа Б.А., Ткач В.В. Археологічне обстеження околиць Дубна. Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998рр. – К., 1998, – С. 134-135.). Археологам вдалося знайти майстерні крем'яних знарядь біля сіл Листвин, Майдан.

Археологічні матеріали пізніших епох засвідчують існування на Дубенщині великих городищ (Княгинин, Листвин, Варковичі, Сатиїв, Птича, Кам'яниця, Іваничі, Дубно, Мирогоща), наявність в різні часи зв'язків населення району з іншими територіями, розвиток торгівлі, ремесла. Так, в селі Конюшки в 1866 році знайдено 33 голландських талери XVII ст. У Варковичах в 1878 році знайдено скарб з 38 срібних монет XVII ст., Шепетині – польські монети XVII ст., Михайлівці – скарб монет XVIII ст. У селі Майдан серед лісів виявили римський динарій періоду імператора Веспасіана, а також кам'яну бабу і стоянку кам'яного віку. У селі Моложаво 1822 року знайдено дві чавунні гармати і старовинну залізну бойову сокиру (Труди одинадцатого археологического съезда в Киеве . Т.1. – 1899., – М., 1901, – С. 67-78.).

Археологи зробили на Дубенщині й чимало інших знахідок. Зокрема, “на острові, де був старовинний монастир, знайдений: олов’яний посуд і польські золоті монети” (В Дубно на островах були два монастирі: Хрестовоздвиженський і Спасо-Преображенський). Про цю знахідку повідомляє В.Б.Антонович у своїй книзі “Археологическая карта Волынской губернии”. – М., 1900. – С.78. Він же повідомляє, що “при перебудові замку під каменем, біля парадного входу знайдено казанок з польською золотою і срібною монетою... Трапилось це в 1897 році. А дещо раніше, в 1885 році, знайдено 14 польських срібних монет XVIII ст. і скарб, в якому було 100 червінців” (Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве”. Том 1. – М., 1901, – С.78.).

Дубенська земля, хоч і була щедрою до археологів, зберігає ще безліч таємниць своєї сивої минувшини, щоб відкрити їх допитливим сучасникам і нащадкам, збагатити нашу історичну пам’ять. Досить глибокою є й людська писемна пам’ять про наш край та місто.

„Повість минулих літ” засвідчує: в склад княжої України входило плем’я дулібів, яке жило „по Бугу кде ныни волыняне”. У VII ст. авари напали на них і, як говорить літописець, „примучили”. Вони запрягали дулібських жінок до воза, наче коней чи волів. За це, твердять перекази, Бог покарав їх усіх смертю. Звідси і пішло світом прислів’я – „погибли яко обри”, хоч насправді авари пізніше відійшли до Угорщини. (Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1987. – С.37.).

Ще на початку VII ст. дуліби утворили державне об’єднання. Центром його стало місто Волиня, розташоване недалеко, на північ від Володимир-Волинського. У X ст. налагоджуються тісніші зв’язки Волині з Києвом. У поході київського князя Олега на Візантію у 907 році брали участь дуліби. При князюванні Ігоря ці зв’язки стали ще тіснішими. Вагоме значення тут мав торговельний шлях з Києва на Волинь і далі. Волинь виступала як торговельний міст між заходом і сходом, а тому Володимир Великий міцно прив’язав племена дулібів до своєї держави.

Ярослав Мудрий разом з іншими землями володів Волинню. Він наділив своїх синів у порядку старшинства наділами. Волинь дісталася Ігореві. В 1057 Київський князь Ізяслав силою переводить Ігоря в Смоленськ, а землі забирає собі. Коли великим князем став Святослав Чернігівський, тоді Волинські землі відійшли до його сина Олега.

У серпні 1100 року відбувся черговий з’їзд руських князів у Витичеві. У літописі Дубно згадується епізод з приводу осліплення Давидом Ігоревичем Василька-Теребовлянського. Тоді руські князі, очолювані великим князем Київським Святополком-Михайлом, зібралися на з’їзд, де обговорили нечуваний до того злочин. У літописі Нестора (за Іпатіївським списком) сказано так: „в лето 6608 (1100) ... братья сотвориша миръ mezi собою, Святополкъ, Володимер (Мономах), Давыдъ (Святославичъ), Олегъ (Святославичъ), въ Увытичеве, на Днепре, ниже Триполя ... и сдумавше послоша къ Давыду (Игоревичу) мужи свое, Святополк Путятю, Володимер Орогостя и Ратиборца, Давыдъ и Олегъ Торчина; посланий же придоша къ

Давидови и рекоша ему: „се ти молвять братья: не хотимъ ти дати стола Володимерского, зане ввергл еси ножъ въны, егоже не было въ Руске земли; да се мы тебе не имемъ, ни иного ти зла не сотворимъ, по се ти дасмъ, шедь сяди в Бужьскомъ, въ Остроже; а Дубень и Черторыескъ, то ти даетъ Святополкъ, а се ти Владимиръ 200 гривенъ; а Давыдъ и Олегъ 200 гривенъ”; Давид змирився, і Святополк через деякий час поступився йому Дорогобужем Волинським, а Володимир віддав сину своєму Ярославу.

З 1118 року Волинь перейшла під владу Мономаховичів, спочатку Романа, а після його смерті Андрія. Він активно бореться у міжусобицях за волинське княжіння, йде війною на половців. Все скінчилося тим, що після переходу Андрія до Переяслава волинський престол отримав Ізяслав Мстиславович із Турово-Пінщини.

Волинське князівство з 1146 року стало власністю старшої лінії нащадків Володимира Мономаха-Мстиславовичів. Вони і правили цією политою кров'ю і потом священною землею. Ізяслав Мстиславович – внук Володимира Мономаха, Волинський князь, після смерті Всеволода (1146 р.) розгорнув боротьбу за київський стіл, намагався утримати за собою і Волинь. Головним його суперником виступив Суздальський князь Юрій Довгорукий. Ізяслав у цій боротьбі покликав поляків, угрів, своїх родичів. Юрій на підмогу привів половців. Юрій Володимирович Довгорукий вирушив із братом В'ячеславом і зі своїми дітьми до Луцька. Два старших сини, Ростислав і Андрій, йшли попереду з половцями і зупинилися ночувати біля Муравиці. Київський літопис про події, пов'язані з цією боротьбою, у 1149 році писав: „а як побачив Андрій, що досвіту всі половці повтікали, похвалив Бога, що скрепив його, й поїхав до свого брата. Половецькі князі також з'їхалися з ними, відбули нараду й відступили. І вони стали коло Дубна й чекали на поміч від батька. Як довідалися, що князь Юрій іде з своїм братом В'ячеславом, поступили до Лучеська.... Ізяслав уступив Юрієві Київ...” (Великий неспокій: друга половина XII-XIII ст. – К., – 1992 .– С. 362-363.).

З 1170 р. князь Мстислав перед смертю поділив Волинь на дві частини: східну з Луцьком – для Ярослава, свого брата і його нащадків, а західна з Володимиром належала до династії Мстислава. Коло 1180 року після смерті Ярослава Луцька волость була поділена між його синами. Інгвар одержав Дорогобуж і Шумськ. Волинську землю розділено на дрібні волості. У 1199 році край увійшов до складу Галицько-Волинської держави. У 1240-му після багатоденної облоги і запеклих боїв орди Батия здобули Дубно та навколишні населені пункти, які повністю зруйнували, а населення за опір знищували. Однак князь Данило Галицький укріплює міста і застави на Волині, які уцілили, готуючи їх до відсічі загарбникам. Монгольська навала на певний час знизила роль Дубна у житті волинського краю. Володимирський князь Володимир, син Васильків, онук Романів, хворіючи, передав престол брату своєму Мстиславу і заповідав йому землю свою всю і городи після смерті своєї. Близько 1271 року Дубно разом із Луцьком належало Мстиславу, сину Данила Галицького.

В другій половині лютого 1288 року тривала боротьба за Володимирське князівство між князем Володимиром і його братом Мстиславом. Як засвідчують письмові джерела, Мстислав, перебуваючи у столиці князівства Володимирі, виїхав у Дубно, яке йому належало. „І Мстислав, перебувши декілька днів у Володимирі, поїхав у свої городи, в Луцьк, і в Дубно, і в інші городи...” (Літопис руський. За Іпатіївським списком, переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, – 1990. – С. 439.).

На початку XIV ст. Волинь загарбала Литва, місто стало володінням князя Гедеміна, а потім його сина Любарта. Він підкорив своїй владі всі волинські удільні князівства і примусив присягнути на вірність. Власниками Дубна і навколишніх земель стали князі Острозькі. В 1337 році Дубно було віддане Данилу Острозькому, а в 1386-му польський король Ягайло і Великий князь Литовський Вітовт знову підтвердили належність його сину Данила Острозького (Древнейшие города Волыни в историческом описании. – Почаев. 1912. – С. 222.).

Великий князь Литовський Казимир Ягелонович у 1411 році приєднав Дубно і навколишні населені пункти до Литовського князівства, надавши право управляти поселенням і селами, згідно з правом намісництва, князю Федору Даниловичу Острозькому. Син його князь Василь, прозваний сучасниками Красним, укріпив Дубно. Князь Федір у 1438 році відійшов пустинником у Київську Лавру.

На кінець XV ст. Дубенщина входить до складу Острозького повіту. У 1498 році грамотою великого князя Литовського Олександра населеному пункту Дубно надається статус міста. Це підтвердила і грамота польського короля Сигізмунда. Замок перебудували з дерев'яного на мурований. Місту спочатку був даний Литовський статут, який у 1507 році замінений на магдебурзьке право. Землі і місто були закріплені у власність дому князів Острозьких з дозволом, окрім державних податків, проводити збір на утримання і відновлення замку.

Князі Острозькі, місцева шляхта, монастирі вимагали від населення виконання різних повинностей: спорудження і ремонт різного призначення будинків, доріг, мостів, а ще – нести замкову службу, розвивати промисли і торгівлю.

Волинський край стає одним із джерел для поповнення козацьких лав. В одному з полків, який був на службі у польського короля, у 1581 році нараховувалося 15 козаків із Дубенщини. Це більше, ніж з інших маєтностей Острозьких (Грушевський Михайло. Історія України-Руси, Т.7. – К., 1995 – С. 156.).

Магдебурзьке право німецького походження і було лише правовим оформленням розвитку міста у XVI-XVIII ст. Воно стало українським муніципальним правом. В місті рамки магдебурзького права обмежувались інститутом вїтївства, який дозволяв власникам Дубно здійснювати контроль над містом. В місті запроваджувалося дві колегії-лавників і радців, які були наділені судово-адміністративними функціями, склалися з виборних урядників. Очолював колегію лавників вїт. Хоч вїт наділявся

необмеженою судовою владою, але вирок виносив при узгодженні з лавниками. Вони обиралися пожиттєво. Суд лавників розбирав кримінальні справи про вбивства, гвалтування, розбій, грабунки, крадіжки і т. д.

В XIV-XVI ст., коли українські землі були розчленовані і входили до складу іноземних держав – Великого Князівства Литовського, Королівства Польського, а з 1569 року – Речі Посполитої, змінювалися риси міського управління Дубно.

В цей період община міста, незважаючи на його приватновласницький характер, мала певну адміністративно-правову автономію. Вона проявлялась в існуванні станового міщанського управління у вигляді вйтівства. Останнє функціонувало поряд з урядниками, старостинською адміністрацією, які представляли у місті інтереси власника.

В Дубні щорічно обирають бургомистра і райців, які становили раду міста. Важливою рисою внутрішнього життя міста було існування загальних зібрань міської громади, на яких вирішувалися повсякденні проблеми та розслідувалися кримінальні злочини. Хоч місто мало магдебурське право, але часто керувалося традиційним копним правом. Скликалися також вічові збори. Найважливіші судові справи у Дубно розглядалися замковим судом.

Порушення магдебурзького права було звичайним явищем. Дубно не могло звільнитися від опіки князів, і жителі змушені були рахуватися з їх волею. За власниками зберігалися функції поліції, нагляду за міськими мурами, вагами, визначення цін на товари та ін.

Адміністративна діяльність міського управління регулювалася законодавчими актами князя Острозького, згодом інших власників міста. Вони визначали строки проведення виборів міських урядовців. На підставі грамоти князя Олександра було створено орган місцевого самоуправління – магістрат. Він проіснував з перервами і змінами у його владних повноваженнях з XVI до XIX ст. Управління містом здійснював магістрат, що складався з вйта, бургомістрів, двох колегій, шести радників (радців, ратманів) та шести засідателів-лавників.

У компетенцію магістрату входили справи міської адміністрації, господарства, фінансів, суду, виконання покарань, поліції. Головою міського уряду був вйт. Його прерогативою було управління загальною адміністрацією, міськими справами і судами за допомогою комісії лавників.

Вйт головував на суді лавників, які розглядали кримінальні справи, а з середини XVI ст. – цивільні справи. Для здійснення правосуддя лавники мали шибеницю, ката і карального меча. Вибирали вйта на виборній конкурентній основі і вибори затверджувалися князем.

Поточними адміністративними і міськими справами займалися рада в особі виборних урядників-радців. До їх складу входили гларадні (ключники), які управляли міським господарством, а також інстриген, який збирав податки.

Райці, як і лавники, виконували свої обов'язки порічно почергово і були присутні в магістраті при розгляді кримінальних і цивільних справ.

На посаду бургомістра колегія райців обирала кандидата зі свого складу. Функціонування міської магістратури забезпечував штат урядовців – писар, інстигатори, квартирні містри, судові виконавці та інші.

При з'єднанні Волині з Польщею у 1569 році Волинська земля була перейменована у Волинське воєводство, поділене на три повіти. Дубно відійшло до складу Луцького повіту. Першим волинським воєводою став князь Олександр Чорторійський, який жив у Луцьку.

Згідно з привілеєм волинській землі 1501 року вся влада належала князям, духовенству, панам, землянам, а раніше, на початку XV ст., боярам, які переходили у військову верству.

Під час унії Волині було надано автономію і утворено Волинське земство і окремий трибунал. Але поступово впроваджувалася польська мова, край уперто і послідовно полонізувався, в першу чергу знать. На початку XVII століття Дубно стало одним із важливих центрів окатоличення українського населення Волині.

Займалися цим єзуїти. Молодь забирали у свої школи-колегії, де прищеплювали їй вороже ставлення до рідного народу, традицій і православної релігії. На початку XVII ст. більшість вихованців таких колегій стали відверто на бік гнобителів (Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся, т.1 – Вінніпег, 1984. – С. 12-13.).

Жителів Дубна всіляко утискувала замкова адміністрація на чолі із старостою. Він весь час втручався в господарське і політичне життя міста. Грабунки і розбої з ініціативи влади міста стали однією з найвагоміших причин занепаду міських ремесел і торгівлі. Власник міста, особливо його урядовці, шляхта, а також купецько-лихварська знать, користуючись високими зв'язками, покровительством, недосконалістю і слабкістю тодішнього законодавства, значно ослаблювали міське самоврядування, порушували привілеї міста, самовільно встановлювали нові ціни і податки, заводили приватні корчми, торги.

Згодом власники міста князі Любомирські у своїх привілеях, крім проведення міського благоустрою, говорили про порядок проведення релігійних свят.

У підвальному приміщені ратуші містилися камери для ув'язнених. Члени міської ради наглядали за справністю укріплень. Рада слідкувала за дотриманням норм торгово-ремісничої діяльності, за якістю виробів ремісників. Записи про засідання міського управління велися писарем, якому відводилася важлива роль серед урядовців. До міського уряду обирали цехмістрів, купців та заможних міщан. Несли службу і допоміжні урядовці: возний, нічна сторожа, прокурор - судовий захисник, посланці-пахолки, майстер справедливості – кат.

Жителі передмість у Дубно займалися землеробством, утримували худобу. Для її випасу наймали пастухів.

Дубно було важливим торговельним центром. Торги, як правило, відбувались раз на тиждень, дворазові торги траплялися дуже рідко. Продавали ночви, решета, миски, тарілки (дерев'яні), а також сукно, шкіру,

кожухи, „сермяги”, золоті речі, срібло, сталь, олово, залізо, замшу, вино. Привозили продукти сільського господарства і домашнього промислу (вироби гончарів, шаповалів, майстрів по дереву). Місцеві ремісники, перекупники, крамарі, шевці були до послуг під час торгу і поза торгами. На торгах був вільний продаж м'яса, дозволяли привозити худобу. За неякісний товар карали на горло. Щоб підтвердити якість забитої худоби, мусили везти і шкіру (це і на випадок крадіжки). Для товарів будували склепи (склади), камери. Окремо торгували місцеві і приїжджі купці.

Досить часто власники торгів намагалися протидіяти конкурентам, застосовуючи репресії. Стежили, щоб не було по сусідству торгів у той же день. Так, у 1527 році князь Острозький представив великому князю привілеї на торги в суботу в Дубні, в четвер – у Сатисеві. Але це правило часто порушували князі та пани у своїх замках та маєтках.

Привілеї князя Острозького 1578 року дозволяв купцям, які приїжджали з далеких земель, зокрема з Польщі, з Великого Князівства Литовського, Львова, Кам'янця, Києва, Волощини та інших зарубіжних місць (Туреччини, північних земель), привозити вільно товари „без усяких перешкод з боку Луцьких митників”. Купці мали право привозити і вивозити товари, не сплачуючи луцького мита. Дорога була вільною купцям з коронних земель, Литви, а також з-за кордону. Торгові люди з Дубна їздили по сіль й інші товари до Дрогобича, Коломиї та інших галицьких міст.

Розвивалося шинкарство, будувалися корчми. Вони були однією з головних статей державного оподаткування, головним джерелом міських і старостинських прибутків. Шинки відкривали як у своїх, так і в найманих будинках. Торговці купляли пиво і мід (мед) бочками і продавали вроздріб.

У середині XVI ст. в Дубно в основному працювали ковальський, кравецький, кушнірський, римарський цехи. Тут трудилися шевці, бондарі, столярі, теслі, кравці, кушніри, ткачі, різники, рибалки, гончарі, цирульники, ковалі.

Розвиваючи і економічно зміцнюючи внутрішні землі, князі вживають заходів щодо відсічі зовнішнім ворогам. У 70-ті роки XVI ст. на Дубенщину двічі нападали татари. У 1577 році вони вторглися на Волинь. Проти них К.Острозький вирядив з Острога 300 козаків на чолі з Сулганом П'ятигорцем. У героїчній боротьбі з ворогом поліг майже весь загін, знищивши 600 татар. Декілька козаків зі своїм командиром зачинилися у млині і чинили опір. Втративши надію захопити козаків живими, татари спалили їх разом з млином. Після цього вони підійшли до Дубна, але взяти його не змогли, хоч як татари, так і захисники міста зазнали чималих втрат (Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994. – С.206, 238.).

Протягом першої чверті XVII ст. татари продовжували плюндрувати волинські землі. Лише в 1605 році вони вчинили п'ять спустошливих набігів. Крім цього, на Волині сталося декілька великих засух, нападів сарани, лютувала моровиця, були великі пожежі, від яких потерпіло Дубно та інші населені пункти.

З другої половини XVI ст., особливо з 70-х років і початку XVII ст. Дубно займало провідне місце у зв'язках України з Білорусією, Росією, Туреччиною, Кримом, балканськими країнами, греками. Через місто проходив єдиний шлях зв'язку з ними.

Дубно було ніби фортецею острозької ординації, ніби другою столицею. Її фундатором був у 1609 році Януш Острозький. Він, Краківський каштелян, заповідав, що після зникнення чоловічої лінії княжат Острозьких уся ординація перейде до рук синів князя Заславського, народжених його дочкою Єфросинією. Вони були частиною роду Острозьких. А коли вигасне і чоловіча лінія Заславських, то тоді ординація має перейти до рук князів Радзивилів. Коли ж і їх не стане – то ординаторські багатства будуть поділені на 7 частин і передані Мальтійському ордену.

Князь Януш також заповів, що Острозька ординація повинна була утримувати на потреби Речі Посполитої 2 лінійні хоругви, по 300 вершників кожна, піший полк з 600 людей, що називалися полком імені князів Острозьких, з постійним перебуванням у Дубенському замку та прилеглих до нього селах. Полк і хоругви мали належну вогнепальну зброю і сучасне спорядження.

Не пройшло навіть півтори сотні років, як ці гарні заповіді були відкинуті і знівечені. Розпочалася боротьба за володіння маєтками ординації. Тоді король Август III призначив для розгляду справи про ординацію спеціальну комісію з перебуванням у Дубенському замку під керівництвом Єжи Станіслава Зулуського, єпископа Краківського. Членами комісії були названі Миколай Делебовський, єпископ Кам'янецький, Ян Клемент Браницький, великий коронований гетьман Литовський та Волинський воєвода.

Сейм підтвердив у 1766 році поділ ординації, застерігаючи, що витрати на утримання двох кінних хоругв і пішого полку та виставлення новобранців зобов'язані нести всі спадкоємці Сангушка. Ця збройна сила, кінна і піша, застережена законом сейму від 1776 року, була життєдіальною до 1795 року, а піший полк імені княжат Острозьких завжди ніс гарнізонну службу у Дубенському замку, який був у належному для захисту стані.

При звільненні на волю селян ординатські маєтки зазнали в порівнянні з іншими подвійного тягаря, бо давали з 1791 по 1863 рік, тобто протягом 72 років, рекрутів у натурі. Треба сказати, що піший гвардійський Волинський полк (що знаходився у Варшаві), і давній полк волинських уланів, згодом переформований у драгунський, – це давній ординатський піший полк імені княжат Острозьких і колишні ординатські кінні хоругви Острозьких.

Після смерті князя Януша Острозького майорат тимчасово перебрав його зять, Волинський каштелян князь Олександр Заславський (помер у 1629 році), який правив майоратом до настання повноліття свого сина князя Владислава-Домініка Заславського (1618-1655) – внука по жіночій лінії засновника майорату. Крім Острога і Дубна, князю Владиславу-Домініку належали Заслав, Тарнів і багато інших ключів. Князь Владислав-Домінік Заславський був одружений двічі: спочатку з Софією Пруденцяною з Бібки

Лігез'янської, а після її смерті – із сестрою короля Катериною Собеською (1634-1694). Оскільки їх єдиний син і наступний володар Острозького майорату князь Олександр-Януш помер у 1682 році, не залишивши нащадка, майорат перебрала його мати, повторно одружена з Міхаїлом Казимиром Радзівіллом. Між нею і дочкою Теофілією Вишневецькою (із Заславських), з одного боку, і Мальтійським орденом, з іншого боку, розпочався процес, який тривав майже сто років. Процес цей програв орден на тій підставі, що майорат ніколи не був затверджений сеймом, тому щодо нього діяло єдине правило звичайного успадкування. У 1674 році Дубно остаточно перейшло у власність княгині Теофілії Заславської-Острозької, внучки княгині Єфросинії Заславської з Острозьких, яка вдруге вийшла заміж за коронного маршала (маршалка польського королівства) Юзефа-Кароля Любомирського. Таким чином у 1682 році Любомирські вперше стали спадкоємцями Дубенщини.

Після смерті князя Юзефа-Кароля Любомирського (1638-1702) майорат перейшов до сина Олександра-Домініка (помер у 1720 році), а по його смерті - до сестри Маріанни (1693-1729), заміжньої за великим литовським маршалом Павлом-Каролем Сангушком. Син князя Павла-Кароля Януш-Олександр Сангушко (помер у 1775 році), одружений з Констанцією Денгофувні і з нею розлучений, був останнім Острозьким майоратом, який мав резиденцію в Дубні.

Не маючи власних нащадків, князь Януш Сангушко на підставі відомої Кольбушовської угоди 1753 року роздарував ключі, що йому належали, далеким родичам, головним чином кільком представникам роду Любомирських. Дубно з 70 селами перейшло до князя Станіслава Любомирського (1704-1793), коронного заступника підстольника, воєводи Київського і Брацлавського, жонатого на Людвіці-Гонораті Поцієювувні. Таким чином, поєднавши власне майно з успадкованим, Станіслав Любомирський став одним із найбагатших панів тогочасної Польщі.

Повторне отримання Дубенського ключа не обійшлося Любомирським без проблем, бо Ян-Клеменс Браницький – великий коронний гетьман – визнав цей акт незаконним і усунув з міста адміністрацію князя. Однак у 1756 році була досягнута угода, за якою князь Станіслав Любомирський отримав остаточне право на володіння і успадкування всієї Дубенщини.

За часів Любомирського життя міста значно пожвавилось, бо після першого поділу Польщі саме до Дубна були перенесені зі Львова знамениті ярмарки, під час яких на багатолюдних зібраннях земства і банкірів укладались мільйонні угоди. Після князя Станіслава Любомирського Дубенщину успадкував його син князь Михал (1752-1825) – генерал коронних військ, одружений з Магдаленою Рачинською. В історії міста він відомий як турботливий опікун і добрий господар великих володінь. Князь Михал домігся для міста нових привілеїв, а у 1780 році заснував масонську ложу „Досконала таємниця”. У 1781 році князь двічі приймав у себе короля Станіслава-Августа, який у той час відвідував Поділля. До програми прийому короля входило, між іншим, полювання з гончими на вовків і ведмедів.

У часи панування сина князя Михала і наступного спадкоємця Дубенського ключа – князя Юзефа Любомирського (1785-1870), сенатора Конгресового Королівства, жонатого на Дороті Стецькій, місто ще якийсь час переживало період пишності. Однак обмежувалася вона уже тільки численними прийомами і товариськими зустрічами у замку. Наробивши значних боргів, князь Юзеф Любомирський спробував навіть продати маєток. Але, не завершивши всіх формальностей, він виїхав на постійне місце проживання у Західну Європу. Подібним чином вчинив і син князя Маркелій (1810-1866), жонатий на княгині Ядвізі Яблоновській з Кшевїна, який мав успадкувати після батька Дубно. Ранню молодість князь Маркелій провів у Петербурзі, де наробив значних боргів і, не прийнявши спадку, виїхав на Захід. Проживав він переважно в Італії і Парижі, де зблизився з польською еміграцією, серед якої навіть відіграв певну роль. Серед інших його приятелем був Норвід. Загалом князь Маркелій залишався фігурою дуже суперечливою: одні його рішуче засуджували, інші захищали. Подібно до батька і діда, князь Юзеф, наробивши боргів, уже в молодому віці ховався від кредиторів, поки нарешті також не виїхав на Захід. Згодом він навідувався в Дубно з метою одержання з маєтку якнайбільше грошей. Наслідком легковажного способу життя князя став продаж Дубенського ключа у 1876 році княгині Катерині Барятинській, яка залишила собі земельні володіння, а занедбаний і впродовж десятків років неремонтований замок продала російському уряду.

Однозначно негативною постаттю був єдиний син князя Маркелія князь Юзеф Любомирський (1839-1911). Його матері завдяки особистій дружбі з царем Миколою I вдалося, незважаючи на величезні борги, зберегти Дубно ще на кільканадцять років. Сім років своєї юності князь Юзеф провів у Росії, де виховувався в Пажеському корпусі у Петербурзі. Тому він був ближче пов'язаний з росіянами, ніж з поляками.

Згодом князь Юзеф Любомирський переселився у Францію, де і помер, не залишивши жодного нащадка. Усі власники Дубна проживали у замку, який зберігся до наших днів. (Afranazy Roman. *Materialy do dziejow rezydencje*. т. V – XI. Warszawa. 1988 – 1993. // вид. 2 т. V. Волинське воєводство – Краєв. – 1994.).

На початку XVII ст. у Волинському воєводстві, зокрема в Дубенській волості, землями володіли великі багаті сім'ї, групи осіб, в яких були і окремі дідичі і юридичні особи. У 1629 році у місті Дубно, дідичем якого тоді був князь Домінік-Хризостом Заславський, нараховувалось 488 димів, в тому числі 58 єврейських, але сюди не входили шляхетські та духовні будівлі. Ще 15 димів було у передмісті Знесенія (Баранович О.О., *Залюднення України перед Хмельниччиною і Волинське воєводство*. – К., 1931., – С. 35.). Серед дідичів були такі, які мали стільки димів, що їх господарство можна прирівняти до ключа (волості), інші мали стільки підданих, скільки потрібно було для одного-двох тодішніх фільварків. Були і дрібні панки, які не мали достатнього числа підданих, щоб створити хоч би один порядний фільварок. Як зазначав О. Баранович, коли дідич мав 300 димів, його вважали за такого,

що міг провадити господарство ключа. Щодо розміру фільварку, то на нього припадало два-три села. В Дубенській волості князю Заславському належав 2671 дим.

В кінці XVI – на початку XVII ст. Дубно стає одним із важливих в Україні центрів культури. Вже на початку XVI ст. тут з'являється ряд важливих осередків культури. Ще в 1616 році інвентарна книга нотує велику бібліотеку в замку, зокрема скриню „справлених руських книжок покійного К.В.Острозького”. Певну культурно-освітню діяльність у місті здійснювали місцеві монастирі. Сюди добирали освічених людей, що дозволило їм підтримувати різним чином постійні зв'язки з острозьким заповідником культури. У дубенських монастирях були великі бібліотеки. Після значного розорення у 50-х роках XV ст. збереглися тут книги „Діопітра або двумало”, „Книга літописень”, „Молот на чарівниць”, „Хроніка”, „Визнання православної Святої Східної Церкви про походження Духа святого”, „Збірник матеріалів проти єретиків і сектантів”.

Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького захопила місто Дубно і навколишні села. Прихід у місто козаків викликав хвилю народного обурення проти поневолювачів. Біднота разом з козаками розгромили будинки шляхти та багачів. У 1648 році на Дубно напали татари, знаючи, що в замку зібрані великі цінності багатих міщан та власників навколишніх маєтків, які були зведені сюди для охорони. Переконавшись у неможливості захопити замок, татари напали на місто і пограбували його. В Дубні побував зі своїм загоном прославлений козацький ватажок Максим Кривоніс. Шляхта та пани закривалися в замку, а селянство радо зустрічало козацьке військо. Багато жителів міста і сіл вступали в козацькі загони. Селяни організовувались у загони і громили гнобителів. Шляхтичі, що поверталися після поразки під Пилявцями, розповідали, що „козаки Дубно опанували” і тікали в Польщу, кидаючи напризволяще майно і пожитки.

Напередодні Берестецької битви ситуація на Дубенщині була складною. Скрізь нишпорили шпигуни. Поляки вбивали прихильників Б.Хмельницького, козаки – прихильників шляхти.

Повідомлення від 12 червня 1651 року твердять, що гетьман розсилав загони по Волині для пошуку провіанту. Зголодніле військо забирало худобу, овець. Козаки планували рушити під Дубно і захопити його. 19 червня шпигуни твердили, що козаки повні енергії, чернь смілива і завзята, прийшов з військом хан, селяни пристають до Б.Хмельницького. Щоб стримати поповнення козацьких сил, поляки створили загін з 3 тисяч вояків і скерували під Дубно, щоб стримати тих, хто йде до гетьмана з Полісся, аж від Корця.

У дубенських селах поляки, що поверталися з-під Олики, вдарили несподівано на козаків. А в самому Дубні козаки намагалися вчинити виступ проти влади, але поляки їх розігнали, а 15 визначніших привели до обозу. (Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.9, Кн.1, 1650-1654.– К., 1996, –С. 276-279).

Щоб позбавити польське військо харчів, козацькі загони заходили далеко за Дубно, Почаїв, Острог, руйнували околиці й проводили мобілізацію на Поліссі.

В акті від 31 липня 1648 року зазначалося, що владика Луцький, Афанасій Пузина, прислав Кривоносу 70 гаківниць, 8 напівбочок пороху, значну кількість куль і 7 тисяч грішми, щоб козаки захопили Дубно і Олику. В Дубні в 1648 році повстало біля півтора десятка міщан, серед яких було 5 жінок. Керовані Ф.Пчілкою, вони напали на подвір'я шляхтича Петроконського, розорили його, а майно поділили між собою. Однак народний рух у районі міста не набрав масового характеру. Бойові дії козаків у 1651 році були також тісно пов'язані з Дубном.

Під Берестечком поляки мали чисельну артилерію. Крім полкових були великі гармати, які король наказав забрати з більших міст і замків. Так, із Дубна поляки привезли їх під Сокаль 15 штук.

Напередодні битви передові загони польської сторони під проводом Конєцпольського, в числі 4 тис., вели розвідку в районі Дубна та обсадили переправу на Стиру. Б.Хмельницький розпускав чутки, що то повертає в Україну, то знову вирішує наступати. Нерішучість і острах поляків привели до бунту і деякі повернули додому. Другого дня після приходу під Берестечко поляки знову вирішили йти під Дубно. Вранці 22 червня перші поляки залишили табір. Скоро стало зрозуміло – маневрування, фальшиві вістки козаки використали, щоб виманити польське військо під Дубно і знищити на переправі через Ікву. Зустріч передових польських загонів з полком Богуна змусили поляків швидко завернути під Берестечко і укріплюватися.

До королівського табору під Сокаль посполите рушення прибувало повільно. Причиною було бажання шляхтичів грабувати по дорозі населення.

Шляхтич Бжостовський 4 червня 1651 року писав, що краківський воєвода князь Владислав Заславський зі своїм полком стоїть у Дубні і грабує навколишні села. Його полк чисельністю 1500 чол., до якого приєдналися стільки ж шляхтичів-втікачів з різних міст України. Селяни з-під Дубна, обурені грабежами, ловили їх, зв'язували і відправляли у королівський табір. На початку травня було приведено в Сокаль зв'язаних 8 чоловік з полку Заславського і передано мартельському суду. У червні з Дубна для пограбування ближчих сіл вирушила хоругва під командою ротмістра Ціцеля. Але несподівано на неї напали 1000 козаків і 60 татар, які захопили в полон 30 шляхтичів, а, переслідуючи поляків, у передмісті Дубна забрали 40 коней, 2000 волів. Командуючий Дубенським гарнізоном Балабан не зумів організувати збройну підтримку Ціцелю. Вже після виходу польського короля Яна Казимира з Сокальського табору В. Заславський передав своє військо королю.

До Дубна для здобуття харчів щоденно переправлялися через річку Ікву козаки з табору Б.Хмельницького, який стояв з військом у неукріпленому таборі біля с.Колодне. Про ці труднощі розповів після катувань поляками захоплений у полон 4 червня сотник Черкаського полку:

„У таборі великий голод, їдять здохлих коней. Піших у таборі багато, а якщо постоять тижнів два, буде ще більше”.

Під Дубно перед Берестечківською битвою перебували як польські, так і козацькі війська. Біля міста відбувалися сутички з королівськими військами козаків Чигиринського полковника Михайла Криси. Козаки в кількості 5000 чоловік розбили шляхетські війська і Дубно спалили.

Олександр Конецпольський, коронний хорунжий, висланий на допомогу захисникам Олики, яку облягав Богун, дійшовши до Дубна, встановив, що Вінницький полковник Іван Богун зі своїм військом повертається з-під міста, обійшов Дубно і вже перебуває в таборі гетьмана Хмельницького. О.Конецпольський мав кілька дрібних сутичок з козаками під Дубном. Козаки однак ухилялися від боїв, а, порозумівшись з місцевими селянами, які в районі перебування шляхетських військ сигналізували козакам пожежами фільварків, відходили до табору Б.Хмельницького. Для переслідування ворогів О. Конецпольський вислав ротмістрів Суходольського і Стжалковського з кількома хоругвами, які 19 червня в трьох милях від Дубна напали на невеликий козацький табір, в якому завзято боронилося біля 200 козаків. У бою полягло 70 козаків, 17 поляки взяли в полон, а також забрали кілька возів зерна і 200 волів і повернулися в королівський табір, де полонених після допиту стратили.

22 червня з цього табору вийшов Стефан Чарнецький, який мав 1000 рейтарів, три козацькі хоругви та 500 драгунів для бою з козаками, що йшли з-під Олики.

Насправді ж, як припускав у своєму щоденнику краківський шляхтич Станіслав Освенцім, він прибув для підриву репутації коронного хорунжого, який під Дубном нічого великого не зробив, хоч мав з собою багато людей. Але й С.Чарнецькому не вдалося нічого зробити і він повернув у табір лише з великою кількістю здобичі, взятої на Волині.

Напередодні Берестечківської битви як українські, так і польські війська часто не знали, де перебуває противник. 26 червня 1651 року король прийняв рішення йти на Дубно з легкими возами і там опанувати переправу на річці Ікві. Довіряючи С.Чарнецькому, який повернувся з розвідки і запевнив, що хан не прибув до Б.Хмельницького, а гетьман хоче відступити на Україну, король Ян Казимир дав наказ обозу вирушати вдосвіта 27 червня на Дубно. Але того ж дня прийшло повідомлення, що хан з'єднався з гетьманом.

Після битви під Берестечком частина козацьких військ відступила через Дубнівщину. Один із козацьких загонів, який за даними С.Освенціма нарахував близько 6 тисяч чоловік, а за словами П.Шевальє – 3 тисячі козаків, був знищений на довгій греблі поблизу великого ставу біля с.Івання декількома загонами королівських військ, гарнізоном Дубнівської фортеці та людьми Домініка Заславського.

Польський король Ян Казимир провів на Кременеччині нараду шляхетського командування і послав услід за козацькими військами Ярему Вишневецького і С.Потоцького з 30 тисячами війська. Командував ним

Микола Потоцький. Висланий королем під Дубно Марек Собеський у листі 22 липня 1651 року писав, що на зворотньому шляху між Дубном і Бродами бачив дороги і переправи, заповнені трупами, а двох голодних козаків, які вийшли з лісу, було вбито.

За свідченням археолога І.К.Свешнікова, козацький табір знаходився в околицях сіл Плоска і Семидуби. Його укріплення мало форму неправильного прямокутника, з заокругленими кутами і складалося з валу, який мав 2 метри заввишки та понад 2 метри завширшки. Вал оточував майже круглий котлован, дно якого знаходилося на глибині близько 2-х метрів. У чотирьох місцях розміщені, майже за сторонами світу, чотири хрести з білого пісковика. На південному хресті – рештки повністю затертого напису, на північному – невелике зображення хреста з заглиблених ліній. За типом хрести можуть бути датовані XVII ст. Вал був насипаний з землі, вибраної з внутрішнього котловану. Результати досліджень дозволяють припустити, що земля була насипана на вози, розташовані в неправильному прямокутнику, як це робили козаки, будуючи свої бойові табори (Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів. Слово, 1993, – С. 146-148).

У червні 1654 році гетьман Богдан Хмельницький разом із царськими військами вирушив проти поляків і татар. 11(21) червня в Україні ситуація була така: „Польське військо збирається під Камінцем, Львовом і Дубном, під сю хвилю там військо може бути тисяч 20, що найбільше 25, а як всі сили зберуть, не буде їх 40 тисяч”. З Межирича біля Расави гетьман писав, що “тепер одно лядське військо під Камінцем, друге на Глинянськiм полі, третє під Дубном: гетьман коронний Потоцький, гетьман польний Конєцпольський”. (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX-2, роки 1654–1657. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 914.).

Як поляки, так і гетьманці, посилають у різні сторони роз'їзди для визначення сил противника, його розташування. 31 липня (н. ст.) „київський полковник послав під'їзд під Корець і Дубно”. У середині вересня прийшли під Фастів вісті гетьманові, що „король і гетьмани з усім коронним військом ідуть проти нього під Дубно”.

15(25) вересня 1654 року гетьман знову писав царю і послав повідомлення з сотником Переяславського полку Якимом Сомком (швагром, згодом гетьманом), що „ми, сповняючи твій указ, вийшли з України і вже недалекі від Дубна, посилаємо нашвидку сі відомості і будемо чекати скорого указу. Але-якби неприятель став наступати, і про се до нас дійшли нові відомості, то ми будемо вертати і городів наших боронити”.

З Дубном пов'язані переплетіння важливих економічних, політичних, культурних, дипломатичних подій із життя середньовічної України. Поступово вимальовуються шляхи зв'язку півдня з північчю, сходу із заходом, які проходять через Дубно. Через місто неодноразово проїжджали послы різних держав.

Щоб відвернути українських козаків від союзу з шведами, австрійці в 1657 році посилають до Богдана Хмельницького свою місію. Про це М.Грушевський наводить слова зі звіту делегації: „І так їхали ми 7 день, поки

доїхали до Дубна, на перший день посту, і там княгиня – вдова Домініка (Заславського) показала нам більше людяності, ніж поляки – дала нам коней, вози і все потрібне до Тайкурів і Гощі”. В рахунку: „В Дубні, мешкаючи під замком в місті в єврейським заїзді, видали за 5 днів 56 гульд., ледве мали хліб, а м’яса зовсім ні, але при такій дорожнечі, купуючи провіант (profont) на дальшу дорогу – хліб і сушену рибу, мусили видати 20 гульд. і архієпископ (Парчевич) перед виїздом позичив у Дубні у одного вірменина тисячу фльоринтів. Відти приїхали до села Глинські”. В кінці квітня послали поверталися назад і Виговський видав „козаків для охорони, цісарські посла хоч із значним спізненням, але зате безпечно переїхали до Дубна через усі пустині і розбої”.

Поляки намагалися укласти таємний договір з Богданом Хмельницьким і Запорізьким військом. В інструкції щодо його складання послові С.Беньовському, зокрема, зазначається, що „вся вага в тім, щоб скоро скінчити, намовити, списати, відписати. Оден оригінал нехай зостанеться там, а пан посол щоб мав два оригінали: оден – при собі, а другий нехай пошле з певною оказією до Дубна, а відти до короля й. м. бо оказії бувають часті. А по щасливім закінченню договору треба послові добитися, щоб козацькі посла виїхали з тим договором сюди, щоб зараз, при них його потвердити”... (Грушевський М. Т. IX- 2, с. 1444.).

12 липня 1657 року королівський посол С.Беньовський послав гінця з Дубна до гетьмана Хмельницького повідомити, що “іде до нього від короля”. Заїхати з Дубна до Чигирин в той час було можливо за 4 – 5 днів. (Грушевський М., Т. IX-2, с. 1361, 445.).

Після звільнення Івана Виговського з гетьманства польський король зробив його київським воєводою. Він з польським військом ходив походами у Полонне, а згодом у Дубно. Виговський проявив себе відважним і розумним вояком і у битві під Чудновим допоміг остаточно розгромити Шереметьєва. Тут він захопив у полон Тимоша Цюцюру, ватажка ніжинських козаків, який був заклятим його ворогом і скарав його на смерть у Дубні (Аркас Микола. Історія України – Руси. – Одеса, 1994, с. 237.).

У 1660 році цар зневірився в обіцянках поляків припинити війну і направив до гетьмана Юрія Хмельницького боярина В.Б. Шереметьєва, щоб погодити план війни з Польщею. Вторгнення російських військ налякало поляків, а паніка ще більше посилилась від прикрої новини про цілковитий розгром коронного гетьмана під Дубном і про спустошення козаками його табору. А тому поляки вживали енергійних заходів, щоб перетягнути на свій бік гетьмана Юрія Хмельницького, що їм і вдалося зробити. Польський король з татарами і Ю. Хмельницький з козаками разом напали біля Дубна на російську армію Шереметьєва, який вимушений був підписати не вигідні умови миру. Через цю капітуляцію розпочалися чвари між татарами і поляками. У 1666 році гетьман Яким Сомко вигнав з України усіх поляків.

Взимку 1660 року Московщина розпочала війну з Польщею. Російський воєвода В.Б.Шереметьєв, резиденція якого знаходилася в Києві, розгромив польське військо, очолюване А. Потоцьким. Московські передові

армійські частини зосереджено під Дубно. Але згодом поляки завдали поразки росіянам, і Правобережна Україна перейшла під владу Польщі. У січні 1667 року Польща підписала з Росією Андрусівське перемир'я на двадцять років. Коли став гетьманом Правобережжя Петро Дорошенко, він у союзі з кримськими татарами й турками розпочав війну з поляками. Уже восени того ж року татарські загони напали на околиці Дубна та інших волинських міст.

Під час гетьманування Івана Брюховецького в 1663 році Польща намагалася оволодіти Україною. Одну із польських армій вів воєвода Стефан Чарнецький через Дубно. Через два роки, 1665 року, той же Чарнецький, – жорстокий руйнівник України, який викинув останки Хмельницького і його сина Тимофія із могил і спалив їх кістки, а надмогильні камені розбив, – прибув у Дубно. Тут він одержав привілей короля Яна Казимира на булаву польського коронного гетьмана. Біля Дубно, в селі Соколівці в хижчині селянина Чарнецький закінчив своє життя. Останки його привезли в Дубенський Бернардинський костел, а звідти відправили до Варшави.

У 1666 році у Дубні нараховувалося чотири цехи. Вони щільно впліталися в життя міста. Ремесло і торгівля стали важливим фактором розвитку Дубна. Особливо швидко розвивалася цехова організація після надання місту магдебурзького права. Цехи мали свої печатки, прапори, емблеми, ритуальний посуд, цехові скрині та ремісничі вироби з певною символікою, мали своїх святих-покровителів. Деякі цехи міста користувалися широкою автономією, обирали свої керівні органи. Між цехами і окремими ремісниками тривала конкурентна боротьба. Вона нерідко переходила у сутички і напади, що дестабілізувало ситуацію в місті. Цехи брали участь в організації оборони міста від зовнішніх ворогів – ремісники мали зброю і часто захищали стіни замку.

Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею, укладене у 1667 р., розділило Україну – правобережна її частина, в тому числі Волинь, залишилась за Польщею. У 1678 році спустошливий напад на Волинь знову здійснили татари, вони розорили і пограбували Дубенський край аж до Радивилова. Через 5 років з Поділля напали турки. Разом з татарами вони нищили край. У цьому не поступалася їм і польська шляхта, що привело край до повної руїни і занепаду на довгі роки.

На початку XVIII ст. в Речі Посполитій з'являються різні проекти знищення українства. Один із таких у 1717 році був представлений сейму і внесений у варшавські гродські книги. Він пропонував заходи, що склалися з 30 пунктів: презирство і знущення, притиснення українців, недопущення православної шляхти до занять державних і громадських посад, утримання православних священиків у бідності, темряві. Іновірці позбавлялися права бути депутатами сейму, сеймиків, засідати в трибуналах і комісіях, заборонялося будувати нові і ремонтувати старі храми, відкривати школи. В 1733 році всі українці і православні депутати були виключені з сейму, сенату та інших урядів.

На початку століття панщина сягала 194 дні на рік, а оброк 12,3 злотих. Вона постійно зростає. Шляхетське гноблення переросло у свавілля.

В середині 30-х XVII ст. особливого розмаху набрали селянські виступи в околицях Дубна, Крем'янця, Луцька, Острога, Радивилова, де діяли загони під проводом Верлана. Селяни палили панські маєтки, виганяли шляхту, орендарів і католицьких священиків. Навіть дикі розправи, які чинила шляхта на підставі універсалу волинського маршалка Потоцького, не мали сили задушити вогнище повстань.

У Дубно 2 березня 1755 року під час перебування призначеної королем комісії для розгляду справ ординації князь Сангушко (з участю сенаторів і лицарів) прийняв турецького посла, який їхав до Варшави для повідомлення про вступ на трон нового султана і з метою продовження польсько-турецької згоди. А через неповних 30 років Дубенський замок відвідав король Речі Посполитої. Це було 14 жовтня і 30 листопада 1781 р., коли князь Михайло Любомирський, тодішній власник Дубна, приймав короля Станіслава Августа, що їхав з Поділля.

На середину XVIII ст. Дубно складалося з міста, ряду урочищ і передмість. Найбільшим передмістям були Сурмичі, де в 1755 році нараховувалося 172 двори. Жителі займалися землеробством, ремісництвом. Засівали землю українці. 8 дворів євреїв були лише домовласниками, займалися торгівлею і ремісництвом. Селяни володіли, здебільшого, півдесятиною присадибної землі. Жителі передмістя сплачували чинш грошми – 214 злотих, відробляли 63 дні на користь власника міста. В їх власності було 24 воли, 69 коней та інша живність. За Луцькою брамою було 126 дворів, з них 4 – єврейські. 12 дворів знаходилося у Садах. На Забрамі знаходилося 68 дворів осідлих і 28 фільваркових. Центр міста розподілявся на квартали. У південній частині центру нараховувалося 43 двори євреїв, на сході було 4 сім'ї християн і 6 єврейських дворів. Всього в центрі міста нараховувалося 410 християнських та 2300 єврейських дворів. Вони проживали на вулиці Парканській, від Луцької брами до ставків, до Чернеччини, а також на вулицях Жидівській, Широкій, Мікульській, Шляхетній. Вулиця Замкова простягнулася від кляштору до монастиря кармеліток (ЛДІА, ф. 199, оп. 1, спр. 4. арк 2-14. Підрахунки автора).

У 1775 році Дубно стає найбільшим містом краю. У ньому було 1127 будинків. Це більше, ніж в Острозі, Рівному, Степані, Корці. Крім замку і культових споруд, всі інші будинки в місті були дерев'яні, переважно одноповерхові. Дубно було густонаселеним. Тут проживало 6535 чоловік, тоді як у Житомирі – 5419, і більше, ніж у Бердичеві, Заславі, Корці, Острозі. За соціальною ознакою населення міста поділялося на міщан, серед яких переважали євреї, залежних селян, шляхту і духовенство (православне, уніатське, католицьке), вільних людей, до яких належали і цигани. Постійно збільшувалася кількість військових. У Дубно до категорії міщан належало 59 % населення, в той час як у Рівному – 37. Серед ремісників найбільше було кравців, шевців, римарів, теслярів, чинбарів, бондарів, ковалів, кушнірів, пекарів, різників. У Дубно – одному з найбільш розвинутих ремісничих

центрів – нараховувалося 693 майстри 15 спеціальностей. Серед них найчисленнішими були шевці, яких нараховувалося 222 чоловіки та кравці – їх було 100. Місто славалося металообробним ремеслом. Князь, монастирі користувалися монопольним правом на високорентабельні галузі виробництва, такі як млинарство, гуральництво.

Як торговий центр Дубно перевершувало інші міста Волині. Тут було найбільше купецьких лавок – 194, але купців першої гільдії було лише 9 (Карліна О.М. Соціально-економічна характеристика Волинських міст наприкінці XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування. — Рівне. 1993, – С. 123-125.).

Вже після першого поділу Речі Посполитої, коли до Дубна зі Львова були перенесені річні торги – так звані контракти, воно починає відігравати провідну роль серед волинських міст. У Дубні були великі торговельні організації, магазини. Тут продавалися товари навіть з азійських країн. В кінці XVIII ст. починають випускати продукцію невеличкі мануфактури і продавати її в місті і за його межами.

З другої половини XVIII ст. у Дубні відбувалися значні позитивні зміни. З цього часу місто стає добре відомим за межами Волині. Авторитет йому принесли започатковані у 1773 році контрактів ярмарки, зробивши його важливим центром торгівлі у краї. В 1777 році Дубно отримує від короля Станіслава Августа III право на щорічне проведення чотирьох ярмарків. Один із них, який розпочинався 6 січня, був чотиритижневий, інші двотижневі – 18 вересня, 20 липня, 23 квітня. З 1789 року осінні контракти (18 вересня) проводилися також протягом чотирьох тижнів. Вони отримали назву „Михайлівських”. Під час торгів-контрактів тут укладалися торгові угоди, здійснювалися комерційні операції, продавалися та купувалися маєтки, ліси, пшениця, коні, шерсть, золоті та срібні вироби, шовк та інші речі. Участь у ярмарках брали великі магнати, шляхта, купці і ремісники Варшави, Києва, Бердичева, Львова та інших міст.

Ярмарки давали змогу налагодити контакти з діловими людьми інших міст, збагатитися місцевим купцям, шляхті. На виручені кошти будувалися нові лавки, склади, міські резиденції, так звані „двори”. Це заклало основи нових форм господарювання. Велике значення для економіки краю мав хрещенський ярмарок у Дубні, який у 1797 році переведено до Києва. Ярмарок називали „Контрактовим”. Тут дідичі і купці укладали угоди на постачання великих партій різноманітних товарів на великі суми. Сюди привозили продукти сільського господарства, а також цукор, тканини, посуд, ювелірні вироби, галантерею, книжки, ноти, картини, меблі. Для приїжджих влаштовували концерти, бали, спектаклі (Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2.–К.: 1902, с.347.).

З того часу почалося переселення зі Львова і Кам’янця-Подільського до Дубного кількох вірменських сімей. Однією з них була сім’я Манугевичів. У другій полонині XVIII ст. у Польщі поміж панами увійшли в моду різні продажі і обміни земельною власністю і маєтками, під час яких отримували суми, вищі від вартості самих маєтків.

Найвідоміші варшавські банкіри Теппер, Кабріт, навіть Потоцький мали у Дубно свої контори, в яких здійснювали обмін на червоне золото або голландські дукати. Біля цих крупних банківських фірм вертілися дрібні банкіри-євреї із сусідніх Бродів і Бердичева, густо заселених ізраїльським народом.

Росія, яка вела війну з Туреччиною, намагалася закупити в українських землях збіжжя. Через неврожай 1786 року виникло питання про ціни. Для його вирішення було створено так звані фуражні комісії. Вони були наділені слідчими функціями. Невдовзі розпочалися арешти селян і духовенства. У Дубно 13 чоловік було засуджено на смерть. Багато заарештованих вмирало від голоду і тортур.

У 1787 році в Дубні була створена судова комісія для розслідування селянського повстання проти орендаторів. У 1792 році рештки повстанців під керівництвом Т.Костюшки після поразки від російських військ, відступали через Варковичі, Дубно, Володимир до Польщі.

Контрактові ярмарки у Дубно проіснували два десятиліття. 1794 року вони були розділені на два – у Дубно і Заславі (нині Ізяслав), а з 1797 року перенесені у Київ. Назва контрактів залишилася за ярмарком, який проводився в Дубно на Водохреще. Обсяг укладених на ньому торгових угод був набагато менший і тільки за традицією збереглася назва. Саме на цих контрактах у 1840 році уклав угоду відомий польський письменник Юзеф Ігнацій Крашевський на купівлю маєтку в Городку під Рівним у поміщиці Підгородецької. Там він прожив до 1849 року, після чого продав маєток Леонові Модзелевському. Контракти в Дубні для місцевого дворянства були урочистими днями, які дорого йому коштували. Часто траплялося, що контрактові пиятики і надмірна розкіш на виборах призводили до розорення їх учасників: продавався урожай на пні або ж ще й зовсім не засіяний.

Після 1794 року Дубно почало втрачати своє торгове значення: залишили місто грецькі та вірменські купці, всю торгівлю тепер зосередили у своїх руках євреї.

В 1808 році у Волинській губернії були затверджені квартирні комісії генерального штабу, а з 1818 по 1832 рік західну частину губернії займала піхотна дивізія Литовського корпусу, який мав свою дивізійну квартиру в Дубні. Волинський піхотний полк цієї дивізії розташовувався в місті.

В цей час у місті діяла комісаріатська комісія (потім переведена в Брест-Литовську фортецю), а військовий госпіталь в 1833 році був переведений з Польщі в Дубно, а згодом у Луцьк. Переведення провіант-майстерства в Брест-Литовськ і Київ завдало збитків промисловості міста. Пізніше Дубно постійно призначалося під дивізійні квартири. Тут квартирувалися різні роди російських військ, зокрема інвалідська команда внутрішньої служби, а також жандармська команда. В ряді установ були караули, зокрема, в казначействі, провіантському магазині, міській тюрмі, лікарні. Всього було 12 постів. У 1841 році царським урядом, з метою піднесення могутності і ролі волинських міст у зміцненні західних державних кордонів, були даровані купцям, міщанам і людям вільного стану

пільги і привілеї. В 50 роках у Дубні були три тютюнові і дві суконні фабрики, шкіряний, пивоварний і цукровий заводи, що виробляли продукції на 31280 карбованців.

В 1847 році в Дубно проживало 279 дворян, у тому числі 219 потомствених, та 55 різних чинів духовенства. Було 193 купці 1 – 3 гільдій, 7482 чоловіки міщан і посадських, різних категорій селян – 527 чоловік, різних військових чинів 238 чоловік, а також 678 колоністів. Серед дубенчан тоді було 1298 православних, 8193 чоловіки інших вірувань, а всього 9451 віруючих. У цей час у місті за п'ять років народилося 432 дітей, померло 465 чол., відбулося 83 шлюби.

В середині XIX ст. через Дубно проходили важливі стратегічні і торгові шляхи. На той час в місті більшість торгових лавок були кам'яні, була торгова площа. Проте немощені були навіть головні вулиці. А тротуари для пішоходів вимощувалися дрібним каменем і то лише на головних вулицях. На інших по одній або обох сторонах прокладалися дерев'яні кладки. Вулиці були вузькі, не мали канав для стоку води. Серйозну проблему становило постачання населення водою. Колодязів не було, річковою водою можна було користуватися лише для домашніх потреб. Джерельну воду для пиття привозили за 15 верств. У місті було лише 31 кам'яний будинок і 685 дерев'яних.

Красою пейзажу відзначалася долина річки Ікви. Навколо розкинулися багаті луки, ставки, де водилося багато риби. Іква – права притока Стиру, має довжину 150 верств. Починаючи від села Верба, ріка була сплавною. Використовувалася для сплаву лісу, який тривав шість тижнів. Щорічно по Ікві проходило 100-150 плотів лісу вартістю від 20 до 90 тисяч карбованців. Сплавлявся переважно будівельний ліс, який ішов за кордон. На річці працювали водяні млини.

У Дубні ще з серпня 1847 року вводиться влада городничого, а міська поліція була перейменована в городниче правління. А ще дещо раніше, 12 травня, циркуляром генерал-губернатора предводителем дворянства Дубенського повіту був затверджений Рафаїл Стройновський і кандидатами князь Євстахій Четвертинський та відставний поручик Дунін. Тоді ж за зловживання були звільнені повітовий лікар і становий пристав.

31 травня 1856 року 32 жителі Дубна звернулися із скаргою до головного керуючого шляхами сполучень і громадськими будинками Російської імперії і вимагали не руйнувати криті двори, корчми, але губернська комісія визнала неможливим задовольнити “прошеніє” дубенчан (Дзвін, – № 9, – 1991, Яковчук Петро. Громадські двори, с. 157.).

У місті 1861 року проживало 7922 особи обох статей, з них 452 – купці, 4443 чоловік міщан, 609 цехових. В Дубно проживало 836 католиків, 44 протестанти, решта – православні. На цей час тут було п'ять православних церков, католицький костел, чоловічий монастир, єврейська синагога, 14 молитовних шкіл. З 714 будинків лише 32 – кам'яні. У місті було 47 заїжджих дворів, госпіталь для бідних євреїв, приймальне відділення для мандрівних людей, єврейське училище і товариство бідних євреїв.

Прибуток міста складав у 1862 році 15272 карбованці, з них 14262 карбованців надзвичайних. У 1860 році тут працювало 9 заводів, з них п'ять тютюнових, які виробляли продукції на 6533 карбованці, шкіряний завод виробляв продукції на 3634 карбованці, пивоварний і медоварний – 2735 карбованців, цегельний – 495 карбованців. Значна частина мешканців шукала роботу в інших місцевостях. У 1862 році видано 564 паспорти, зокрема 528 міщанам. Цілі сім'ї займалися хліборобством, брали в оренду землю у поміщиків. У 1861 році було 295 ремісників, з них - 138 майстрів. У 1862 році купецьких капіталів оголошено 54 (два – по другій гільдії). Проте торгівля у Дубно на той час дещо занепала: продавали здебільшого худобу, смолу, вовну, пшеницю та деякі інші місцеві товари.

У середині XIX ст. міське господарство вели магістрат, сирітський суд, квартирна комісія, міські депутатські збори. Магістрат контролював як судові справи міщан, так і їх життя, проводив рекрутські набори, розподіляв ремісників по цехах. До його складу входили міський голова, два бургомістри, чотири регенти.

Повітові органи влади складали: суд, поліція, стряпчий. У 1861 році пройшла реорганізація волинських повітових присутственних місць – об'єднано міську поліцію з земською і городовими, а магістрати – з повітовими судами. Уряди Дубна переживали фінансові труднощі – не було коштів для оплати праці чиновників, деякі з них вимагали її підвищення.

Царизм намагався послабити вплив поляків у краї шляхом заселення його росіянами-землевласниками і заборонаю особам польського походження знову купувати тут землі. 24 березня 1864 року західним комітетам було дано вказівку замінити у всьому краї чиновників поляків. Волинський губернатор 6 травня 1867 року конфіденційно попередив Дубенський повітовий суд про необхідність у семиденний строк подати у відставку виконуючому обов'язки судового слідчого губернському секретареві Іллюшевичу, інакше він буде звільнений без оголошення причини. 30 травня надійшло повторне попередження, а також вимога надати інформацію про чиновників римо-католицького віросповідання (ДАРО, ф. 370, оп. 3, спр. 4, арк. 2,13,26,47-49.).

11 жовтня 1865 року імператором Олександром II оголошено рекрутський набір, що мав пройти з 15 січня по 15 лютого наступного року, по чотири чоловіки з кожної тисячі душ. На Волині планувалося взяти ще недобраних по одному чоловіку за минулий рік нарівні з іншими губерніями.

З середини XIX ст. Дубно продовжує повільно розвиватися. Незабезпечена частина населення міста часто відправлялася на заробітки в інші краї. Міська влада давала на це згоду. В 1862 році в місті було 208 лавок, 2 корчми, 47 заїжджих дворів. Зростало число мануфактур. У 1867 році їх нараховувалось 7, а вже через 8 років, у 1875, їх діяло 10. На них трудилося 49 робітників. Розширювалося ремісне виробництво. Особливо розвивалося кравецтво, ткацтво, столярство. В 1866 році у місті працювало 150 майстрів, 56 підсобних робітників, 29 учнів. Сільським господарством

займалося до 20 сімей, які мешкали на околицях міста. У 1866 році місто охопила страшна епідемія холери, яка знищила велику кількість людей.

У місті Дубно діяло приватне парафіяльне училище. В 1869 році відкрилися чоловіче і жіноче училища, земська лікарня, дім для сиріт і людей похилого віку, єврейська лікарня. У книжній лавці продавали навчальні книги, періодичну пресу. Цим часто займалися також перекупники.

Дубно, як приватновласницьке місто, не мало у власності землі. Жителі виплачували поземельний чинш власнику, який користувався й іншими прибутками, у тому числі від виробництва горілки. Більшість домовласників мали більші чи менші борги, які сплачувалися нерегулярно, тягнулися роками. Влітку 1868 року в центрі міста нараховувалося 659 незайнятих ділянок землі. Недоїмка від сплати чиншу домовласниками на липень цього року становила 12221 карбованець 42 копійки. До 1 липня 1869 року власнику міста виплатили 1268 карбованців 97 копійок чиншу, проте заборгованість не зменшилась, а зросла до 12275 карбованців.

Велику несплату мали власники різноманітних крамниць та торгових місць. Чиншові недоїмки зростали і в інших галузях господарства міста. Власник його постійно відчував безгрошів'я, але стимулів для зростання виробництва не було. Недоїмка дозволених шинків влітку 1869 року становила 257 карбованців, трактирів – 9 карбованців, кондитерської власника Добржіяловського – 105 карбованців, скотобоєнь: єврейської – 17925 карбованців, християнської – 2893 карбованців.

Не вдалося налагодити ефективне виробництво цехам. Найбільшу несплату чиншу мав пекарський цех, а також 12 місць із продажу хліба. Різних розмірів борги мали цехи кушнірів, ковалів, взуттєвиків – єврейський і християнський, кагал годинників, богодільня та кладовище. Заборгували сплату чиншу 25 міщан на суму 251 карбованців за кам'яну бруківку, вісім чоловік не сплатили 657 карбованців, за договорами з князем, 12 осіб нічого не виплатили в замкову касу за давніми договорами. Всього за різними договорами борг становив 5288 карбованців 23 копійки. Не обминула криза сплати чиншу й Преображенську церкву, яка заборгувала 88,2 карбованця (ДАРО, ф. 170, оп.1, спр.14, арк. 81-94.).

Не краще становище було зі сплатою чиншу й у передмістях Сурмичах і Забрамі. У передмісті Забрама чиншовики-домовласники заплатили за рік лише 94 карбованців податку, а залишок боргу становив 997 карбованців 91копійку.

У 70-80 роках стає масовою еміграція чехів на Волинь. З'явилося 65 компактних чеських поселень. Зокрема, вони поселились і на Дубенщині, в селах і колоніях Людгардівка, Семидуби, Хомут (тепер Зелений Гай), Ульбарів, Мирогоща, Завалле, Софіївка, Боцянівка, Рідкодуби, Смига, Довге Поле та ін. Проживали чехи і в Дубно. Сім'я Вентури мала 9 десятин 1148 сотих землі, чехи Марія і Іван Черни використовували 685 сотих землі.

У ХІХ ст. згідно з міським положенням 1870 року в Дубно шестигласна дума замінюється розпорядчим органом – міською думою та міською управою як виконавчим органом. Голова в одній особі очолював і думу, і

міську управу. Він обирався думою і затверджувався адміністрацією. Дума також обирала і виконавчий орган – управу. Така структура влади у Дубно проіснувала два десятиліття і загалом позитивно вплинула на розвиток міського господарства. Проте незаможні городяни не користувалися виборчими правами, а тому не мали своїх представників у міських органах влади.

В середині 80-х років XIX ст. промислові підприємства, цехи, соціальні установи знаходились у різних кінцях Дубна. У центрі працював кам'яний американський млин, будинок Обер-Міллера, економічні будинки, в тому числі „Вага”, музичної команди, колишньої гауптвахти, цейхгауз. Центром економічного життя була сінна базарна площа біля ратуші. В приміщенні ратуші з двором знаходились крамниці різних власників.

У центрі міста розташувалися державні установи. Тут знаходився ряд молитовних шкіл, православні храми – собор св. Іллі, церква св. Миколая.

У передмісті Забрамі стояв економічний будинок, корчма „Солом'яна”, порохові склади, українське лютеранське, нове єврейське та холерне кладовища. В урочищі Цегельна була бойня єврейського товариства, економічний будинок з городом, цегляний завод. В передмісті Сурмичі знаходилося дубенське волосне управління, економічний будинок з городом і левадою, який займав 1 десятину 740 сотих землі. Розвивались садиби при військових казармах, особливо будинок „Горка”. Пивоварний завод з пасовищем займав 4 десятини 1317 сотих. В 1883 році з громадян і виробничих закладів було стягнуто недоїмок і податків на суму 3455 карбованців, і борг складав ще 2779 карбованців (ДАРО, ф. 170, оп. 1, спр. 4, арк. 1-105.).

У звітах за 1883 рік на Дубенщині широко представлені робітники найрізноманітніших професій. Слід зазначити, що спеціалізація серед них мала досить вузький характер. Вони працювали на заводах, фабриках, майстернях. Промислові підприємства Дубна виробляли продукції на суму 17,8 тисячі карбованців. За обсягами виробництва місто посідало 7 місце в губернії.

В місті успішно розвивалась торгівля. В 1883 році було викуплено 2256 свідоцтв на право займатися торгівлею. Видавались білети купців першої і другої гільдії, а також для заняття роздрібним торгом з повним або половинним митом. Розвивався провізний торг, практикувалася розносна торгівля (Обзор Волынской губернии за 1883 год. – Житомир. Губ. Типография, 1884.).

У 80 – ті роки XIX ст. річку Ікву активно використовували для сплаву лісу. Деякі плоти дубенчани супроводжували аж до Бреста. Сплавники працювали партіями від 20 до 50 чоловік. Кожний робітник одержував два карбованці за тиждень і продукти харчування. Плавання продовжувалось шість – вісім тижнів. Це була важка праця, але селяни все ж мали бодай невеличкий заробіток, який складав 12 – 16 карбованців.

Через дубенську залізничну станцію у 1887 році відправлено 213779 пудів лісоматеріалів. Щорічно звідти відправляли 92768 пудів жита, 94433

пуди пшениці. Через станцію у різні кінці країни і за кордон проходили й інші господарські вантажі. Зокрема тут було вивантажено 11546 пудів заліза і сталі, 2876 пудів тютюну.

На риболовлю дубенчани мали придбати спеціальні паспорти. Протягом 10 років у повіті видавалося по 166 таких паспортів щорічно.

Розвивався і поштовий зв'язок. Дубенський поштовий тракт простягався більше як на 18 верст. На ньому було облаштовано три поштові станції, на яких працювало 40 коней. Вже тоді утримувалась сільська пошта для роз'їзду чиновників, волосних посадових осіб. З року в рік зростала кількість поштової кореспонденції.

В Дубно активно працювала урядова телеграфна станція. Через неї йшла внутрішня і зовнішня кореспонденція. Щорічно тутешні телеграфісти відправляли і отримували тарифної кореспонденції, в тому числі й міжнародної, більше, ніж в Острозі, Володимирі Волинському, Шепетівці та багатьох інших містах. Дубно стало значним поштовим центром Волині.

На рубежі 90-х років XIX ст. в Дубно розвивалася дрібна торгівля, яка давала значні прибутки. Як і десятки років тому найбільший чинш платили кам'яні крамниці під ратушею. Тут знаходилися торговельні точки найбагатших мешканців міста. В 1890 році власники їх платили 658,27 карбованців чиншу.

В 1891 році Дубенська міська дума активно втручалася в економічне, соціальне та духовне життя міста. Дума складалася з міського голови (в цей час ним був Павло Казимирович Дзиковський), чотирьох гласних, секретаря (цю посаду обіймав титулярний радник Григорій Пилипович Коломенцев), бухгалтера по вільному найму (його обов'язки тоді виконував Леонтій Євстахійович Міщерук). Діяв сирітський суд, головою якого був міський голова, а членами – гласні думи. Працював з'їзд мирових суддів складався з голови (він обов'язковий член) мирового судді і ще трьох дільниць. Почесними мировими суддями були повітовий предводитель дворянства Свешніков, ще два члени, секретар, помічник секретаря, судові пристави першої і другої дільниць. Працювало два судових пристави двох дільниць.

В Дубно діяло акцизне управління 4 округу, яке очолював наглядач за акцизними зборами. У своєму підпорядкуванні він мав двох помічників і двох молодших помічників, діловода та двох молодших контролерів. Повітове казначейство очолював скарбник, якому підпорядковувалися бухгалтер та два помічники. Функціонування Мервинської митної застави забезпечували керуючий і помічник. За лісовим господарством наглядали лісничий Дубенського лісництва і його помічник. В Дубно також діяла комісія товариства Червоного Хреста. Її головою була Варвара Василівна Свешнікова, дружина предводителя дворянства. До складу комісії входили скарбник, діловод та 8 членів.

В Дубно знаходився Луцько-Дубенський з'їзд членів управління мирових посередників. Голова з'їзду – член від управління мирових посередників Луцького повіту і дільниці і від управління мирових посередників Дубенського повіту першої і другої дільниць. Луцько-

Дубенські повітові з чиншевих справ присутствія, головуючі члени Луцьких 1 і 2 дільниць. В Дубно діяв розпорядчий комітет. Його головою був повітовий справник, а членами – повітовий військовий начальник, міський голова, податковий інспектор та засідателі дворянської опіки. Тюремне відділення очолював повітовий предводитель дворянства, директор, міський голова, міщани Павло Казимирович Дзиковський, нотаріус Митрофан Михайлович Нейлан, настоятель дубенської соборної церкви священник Конашевський, завідувач діловодством, начальник тюремного закладу.

На той час у Дубно вже діяла міська лікарня. Керувала нею рада лікарні, головою якої був повітовий предводитель дворянства, членами – повітовий військовий, повітовий справник, міський голова, міський лікар. Поточними справами лікарні займалася її контора. У ній працювали міський та повітовий лікарі, наглядач, яким підпорядковувалися сільські дільниці (перша і друга), ветеринар на прогонному тракті худоби в Дубні та повивальна бабка Марія Іванівна Новецька.

Дедалі більше розширювали свою діяльність поштово-телеграфні контори. Їх штат зазвичай складався з начальника контори, його помічника, які були чиновниками п'ятого розряду, двох чиновників шостого розряду та наглядача нижчого окладу (Памятная книжка Волинської губернії на 1891 год. – Житомир – Вол.губ.стат комітет. – 1896. – С.129-131.).

Нове міське положення 1892 року не поліпшило існуючу систему міського самоуправління. З 1894 року у таких невеличких містах, як Дубно, було запроваджено спрощене міське громадське управління. Дума була замінена зборами уповноважених, які обиралися міськими обивателями. Управу очолював міський староста з двома помічниками. Громадське управління збирало податки, займалося розквартируванням війська, благоустроєм міста, виконувало різні приписи властей. Підпорядковувалося управлінню губернатору.

Важливим джерелом існування управління був збір податків із нерухомого майна. Крім цього, жителі міста платили державний податок – 26,5 копійки на 100 карбованців вартості нерухомого майна і земський податок. Був уведений також податок із промисловості і торговельної діяльності. Прибуток давали митні збори за видачу планів, копій, засвідчення документів, розміщення оголошень на міських вітринах.

У 1897 році в Дубно проживало 13785 громадян – 8332 чоловіки і 5453 жінки. Близько половини жителів були євреї. За 1899 рік відбулося 83 шлюби, народилося 387 дітей, померло 204 жителі, природний приріст складав 1873 душі. На той час у місті працювало вже дві лікарні, богодільні, дві типографії, два книжних магазини. Діяло 53 різні навчальні заклади, в яких навчалася 1500 учнів, з них лише 182 дівчини. Серед навчальних закладів найбільш помітними були двокласне міське чоловіче училище і жіноче училище з класом вишивання.

Досить розгалуженою була сітка релігійних установ. Тут працювало два монастирі, шість православних церков, дві часовні, костел, синагога, 22 єврейські молитовні школи.

Збори уповноважених Дубенського міського спрощеного громадського управління з початку своєї діяльності активно взяли за розгляд та вирішення проблем міста.

У Дубно, як власному маєтку княгині Є.О.Баратинської, за відсутності різноманітних чиншових та інших статей прибутку, важливим було облаштування різних промислів, зокрема, скотобійні. Оскільки грошей на її будівництво не було, взяли кредит. В місті працювала вже єврейська скотобійня.

Серйозною проблемою в кінці XIX століття була забудова міста. До неї місцева влада поверталася постійно, хоча її можливості у цьому плані були обмеженими. Їй практично нічого не належало, особливо не вистачало грошей і землі. В червні 1895 року збори уповноважених вирішили, щоб не допустити скупченості будівель, дозволити зведення дерев'яних будинків жителям міста на підставі височайше затвердженого плану і не інакше як на ділянках землі розміром 10 на 10 сажнів. Але згодом погодилися на те, щоб двори мали розмір 5 на 6 сажнів. На це губернатор мав видати циркуляр. Кожна будівля повинна була мати димові труби, які виводяться з фундаменту.

20 липня 1895 року збори уповноважених Дубенського міського спрощеного громадського управління, розглядаючи питання про облаштування пожежної команди, констатували, що команда і обоз знаходяться у незадовільному стані, погано забезпечені інвентарем та інструментами. На озброєнні пожежних знаходилась одна водопостачальна бочка, два насоси, два щити по 9 квадратних аршини, чотири драбини довжиною 9 аршин, шість бочок для води, шість пенькових відер, 20 багрів, 20 сокир, два ломи, одна платформа, 10 вил. Для розвитку пожежної справи виділили дві тисячі карбованців.

Волинський губернатор вимагав від керівництва міст, зокрема повітових центрів, утримувати в чистоті вулиці, постійно акуратно прибирати сніг, бруд, сміття. Збори уповноважених міста Дубно 12 серпня 1895 року прийняли рішення, за яким витрачені на прибирання гроші управа в кінці року розкладала на всіх жителів міста. Облаштування тротуарів – обов'язок всіх жителів, за винятком передмість. Ширина настилу тротуару мала дорівнювати одному аршини. Допускалося їх будівництво з дерев'яних або кам'яних плит, тесаного каменю, цегли-залізняка на вапні або цементі на стику, встановлених на одному рівні.

Міщани очищали двори, вивозили сміття у вказані поліцією місця. Приписувалося не допускати стікання води та нечистот на вулиці. Облаштування помийних ям і відхожих місць планувалося у задній частині двору. Їх розміри не могли перевищувати 3 на 2 аршини, дно і стіни обшивалися щільно збитими дошками, і накривалися вони такою ж кришкою. Відхожі місця мали бути в кожному дворі, в тому числі й у передмістях Забрамі і Сурмичах.

Заборонялися вичинка і складування сирих шкір із запахом, а також забій худоби. В будинках заборонялося робити гонт і зберігати стружку на

горищах – все потрібно було прибирати своєчасно. У вересні на виконання вимог губернатора збори уповноважених прийняли рішення про закриття розташованого біля річки у передмісті Сурмичі шкіряного заводу купця Герца Хельберта (ДАРО, ф.359, оп.1, спр.1, арк.79.).

Міська команда сажотрусів мала очищати пічні комини домовласників за один карбованець від кожної печі, а не від комина. Гроші сплачували в січні за весь рік. Кожен сажотрус мав при собі книжку, в яку записував проведення робіт. Чистили комини два рази в місяць, а в пекарнях, ковбаснях, харчевнях очищали щотижня, з оплатою два рази на рік від печі.

Серйозні вимоги ставилися до порядку в місті. Так, на площах, вулицях візники ставили коней в ряд. Всі водовози міста зобов'язувалися з'являтися на пожежу з бочками. За доставку води протягом доби вони одержували по 2 карбованці, Вода на пожежі постачалася з річки Ікви (спр.1, арк. 59-69.).

Дубенське міське пожежне товариство статутно установлене 23 січня 1896 року, а розпочало діяльність у жовтні 1902 року в день образного свята Покрови пресвятої Богородиці. Кам'яне пожежне депо було збудоване на земській ділянці землі, переданій містом для постійного користування товариству. Джерелом прибутків пожежного товариства були членські внески, доходи від влаштування гулянок, спектаклів, а також субсидії міста в сумі 2500 карбованців. Як правило, вони витрачалися на утримання коней і службовців.

В 1897 році міський староста Неверовський уклав договір з економічним маєтком княгині Є.Баратинської на передачу місту в оренду до 1 січня 1909 року ділянки землі під холерний барак за плату 5 карбованців на рік. На жаль, у тому ж році барак згорів дотла, залишилася лише невеличка частка майна. Збори міських уповноважених вирішили продати ці залишки з торгів, а борг міста княгині у вересні 1898 року становив 843 карбованці (ДАРО, ф.359, сп.1, спр.2, арк. 34,41.).

Потреби міста були великі, а можливості мізерні. Кожна життєва ситуація вимагала вирішення. У місті, оточеному з трьох сторін болотами, однією з найгостріших проблем було, як це не дивно на перший погляд, постачання води. Переважно користувалися водою з річки. Її пили, варили їжу, використовували в господарстві. 4 жовтня 1900 року збори уповноважених, розглядаючи наболіле питання, констатували, що на острівку “Кемпа” є під'їзна платформа для набору води з річки, але оскільки платформа знаходилась далеко від центра міста, місцеві водовози відмовлялися брати з неї воду мотивуючи це тим, що вода тут неякісна. Міський староста, повітовий справник і повітовий лікар оглянули місце набору води. Виявилось, що водне плесо оточене густими заростями, баговинням, вода не має стоку, протухла і непридатна для використання. Були негайно вжиті рішучі заходи для наведення порядку, очищення річки Ікви. Вирішили збудувати новий під'їзний міст до річки поблизу синагоги в центрі міста. Міська управа просила губернатора дозволити стягувати на ці потреби з привезеного в Дубно для продажу хмелю по 10 копійок за пуд. Однак, збір з хмелю можна було одержати лише у вересні наступного (1901)

року, тому вирішили передати підряд приватній особі і розпочати складання кошторису (РОДА, ф.359, оп.1, арк. 87-92.).

Щоб вирішити проблему водопостачання, у 1901 році староста управи К.Д.Гукклер звернувся до управління маєтками княгині Є.О.Баратинської з пропозицією про спорудження в місті артезіанського колодязя. Керуючий маєтками Михайло Людвикович Геншель 17 травня 1901 року повідомив про згоду княгині дати половину вартості споруди. У 1902 році княгиня померла, а дубенські маєтності і місто перейшли до її дочки графині Шувалової. При відвідуванні міста у вересні графиня підтвердила згоду на будівництво, а міське управління повинно було скласти кошторис.

15 лютого 1902 року чергові збори уповноважених обрали нового старосту замість померлого К.Д.Гукклера.

Суворою видалася зима 1903 року. Дубенський повітовий справник повідомив міську управу, що міська поліційна команда немає теплового одягу, взуття і тому не може нести постової служби. Збори уповноважених вирішили асигнувати справнику 140 карбованців для придбання кожухів і валянок, а пожежному товариству дозволити продавати коней і старе пожежне майно.

У період російсько-японської війни в Дубно 15 серпня 1905 року пройшла мобілізація запасних нижчих чинів. Через два тижні 21 сім'я запасників, призваних у ряди армії, звернулася до міської управи з проханням про надання матеріальної допомоги. Було вирішено асигнувати на це 500 карбованців з міського бюджету і надавати допомогу грошима і натурою. Однак грошей у міській касі не було, тому звернулися до найпочесніших громадян міста про пожертвування.

Розквартировані в місті війська не могли проводити практичну підготовку нижчих чинів через відсутність матеріальної бази. А тому міська управа 18 березня 1905 року уклала договір з управлінням маєтків на оренду 56 десятин 1610 квадратних сажнів під стрільбище для військ Дубенського гарнізону. Проте, на 9 липня 1905 року з необхідних 1250 було заплачено 800 карбованців, тому управління маєтками вимагало розрахуватися або знести вже побудовані приміщення і передати землю у користування за призначенням (ДАРО, ф. 539, оп.1, спр.7, арк. 130, 131, 161.).

У Дубно в будинку Шумського, що на вулиці Градська, поруч із конторою Лур'є, розташувався аптекарський склад, який утримував Г.Міндлін. Тут знаходились різні медикаменти і належності, необхідні для лікування хворих. 11 вересня 1905 року власник звернувся до коменданта форту з пропозицією продавати воїнам гарнізону медикаменти за помірними цінами на 5 відсотків дешевше, ніж на інших складах. З маєтку графині Шувалової у форт постачали дрова. Для їх огляду і приймання призначалася комісія (ДАРО, ф.497, оп.1, спр.40, арк. 295, спр.42, арк.21, спр.36, арк.13.).

Графиня К.В.Шувалова передала у власність міста бульвар, який був облаштований для прогулянок публіки. Управляючий маєтком 27 грудня 1907 року повідомляв міську управу, що не ставиться питання про негайний перехід його у власність міста, але якщо така передача можлива, то за умови,

що сквер ніколи не буде використаний для будівництва садиби або торгово-промислової установи (РОДА, ф.359, оп.1, спр.9, арк.9.).

Складною для міста була проблема благоустрою. 26 липня 1907 року Волинський губернатор видав обов'язкову постанову "Про облаштування і утримання тротуарів у місті Дубно", в якій зазначалося, що при їх будівництві необхідно використовувати тривкі матеріали, такі як: цеглу-залізняк, кам'яну штукатурку, плитку, бетон, асфальт, цементну або цегляну плитку, а також матеріали, які дозволяють утворювати рівну поверхню. Встановлювались розміри тротуарів. На Панській вулиці (нині ім. Шевченка) ширина тротуару мала бути два аршини, а узбіччя вулиці аж до огорож садиб слід було викладати каменем місцевої породи. На вулицях центру міста – Пекарській, Широкій, Градській, Твердій, Замковій – ширина тротуару повинна була становити 1,5 аршина. Не дозволялося займати тротуари для обладнання входів у підвальні приміщення та перші поверхи. Підкреслювалося, що "кожний домовласник зобов'язаний утримувати свій тротуар у чистоті і охайності, очищаючи з нього бруд і сміття, а в зимовий час-сніг". Не дозволялося зливати воду з дахів на тротуари, але кожен власник мав право робити в'їзди навпроти воріт.

Проблеми міста вирішувалися повільно, а тому деякі установи зверталися у вищі інстанції. Губернатор барон Штакельберг у березні 1908 року зобов'язав міського старосту "прискорити постачання поліцейських городових". Дубенський повітовий справник просив для озброєння городових 18 нових шабель, 22 револьвери, 100 патронів. Вартість зброї складала 666 карбованців, а виділено було лише 450 карбованців (ДАРО, ф. 359, оп.1, спр.9, арк. 57-63.).

Товариство "Світ" із Санкт-Петербурга, яке займалося гасовим освітленням, у жовтні 1908 року вислало у Дубно рахунок на 1286 карбованців за замовлених десять ліхтарів.

15 березня 1908 року спрощене управління уповноважених прийняло постанову про придбання ділянки землі з частиною садиби на вулиці Пекарській для побудови будинку міського управління.

Фінансове становище міста завжди було складним. Щорічно у бюджеті закладалося 26 тисяч карбованців. Більша частина його витрачалася на квартирне забезпечення військ та утримання поліції. Крім того, борги міста на 1 січня 1908 року склали близько 35 тисяч карбованців, в тому числі казні – 8993 карбованці, земству – 10262 карбованці, приватним особам за квартирне утримання військ – 10742 карбованці та інші – 3078 карбованців.

У 1910 році в Дубно витратна частина бюджету досягла 47362 карбованці. На утримання центральних і місцевих установ витратили 1246 карбованців, особового складу міського управління – 1500 карбованців, сирітського суду – 302 карбованці 80 копійок, опалення і освітлення тюрми – 276 карбованців, утримання губернського у міських справах присутствія – 82 карбованці. Найбільше коштів необхідно було виділити на квартирне утримання військових – 12143 карбованці 42 копійки, видали – 11417 карбованців. На пожежну команду видали 2565 карбованців, утримання

поліції 2223 карбованці, гасове освітлення міста вимагало 1957 карбованців. А ось на ремонт мостів і міської площі виділили лише 403 карбованці, утримання артезіанського колодязя – 328 карбованців 72 копійки.

Наповнення міської скарбниці відбувалося дуже повільно. Річний бюджет складався з прибутків, одержаних від нерухомого майна – 16826 карбованців, закладів трактирного промислу – 2807 карбованців, торгів і промислів – 1530 карбованців 96 копійок. Малий прибуток давав візничий промисел – 160 карбованців, а від міських скверів надходило лише 107 карбованців. Штрафи склали 382 карбованці 92 копійки. Від казни повернуто місту 9201 карбованець для погашення витрат на квартирування військ .

Розвиток промислового виробництва в Дубно здійснювали переважно ремісники. Вони ділилися на майстрів, робітників, учнів. На заводах, фабриках, майстернях працювали 821 майстер, 883 робітники, 430 учнів. Найбільше людей було зайнято у таких галузях, як м'ясне виробництво – 99 майстрів, 45 робітників та 13 учнів, хлібопекарська – 51 майстер, 78 робітників і 21 учень. Серед булочників було 52 майстри, 65 робітників і 35 учнів. Усі 20 дубенських поварів були тоді майстрами. Серед кондитерів було п'ять майстрів, вісім - серед ковбасників. В місті розвивалися й інші галузі виробництва. Скажімо у скляному виробництві працювало 35 чоловік, серед малярів було 24 майстри, 21 робітник і 11 учнів. Основну масу перевезень виконували візники (Ведомость о движении населения в Волинской губернии за 1910 год. – Житомир, 1911, с.2-7.).

На початку ХХ ст. Дубно стає крупним центром хмелярства на Волині. В повіті під хмелем були зайняті значні посівні площі. Його експортували в Чехію, Польщу.

Дальший розвиток економіки краю на початку ХХ ст. стимулював розвиток освіти. За клопотанням зборів міських уповноважених 9 квітня 1908 року у Дубні дозволено відкрити міську жіночу гімназію. На її утримання виділено дотацію у 700 карбованців. У гімназії було сім основних класів. Предмети ділились на обов'язкові і необов'язкові. До перших відносилися закон Божий, російська мова, арифметика, основи геометрії, географія, історія, поняття з природознавства і фізики, чистописання, рукоділля, гігієна. Діяльність гімназії переривалася Першою світовою війною, а потім революційними воєнними подіями 1917-1919 років.

Герб Дубна був затверджений лише 27 січня 1911 року. У верхній його частині розміщувався герб Волинської губернії – червоний хрест на срібному полі, під ним, у нижній частині щита, на золотому полі – 18 дубових листків зеленого кольору.

На початку ХХ ст. відчутно змінилася структура населення міста. У 1912 році тут нараховувалося вже 22977 жителів, у тому числі – 487 спадкових дворян, 37 душ - білого духовенства, 75 – ченців, 473 – іноземці. Кількість чоловіків і жінок була майже однаковою, відповідно – 11346 і 11631 душ.

З року в рік поліпшувалася демографічна ситуація. В 1910 році в Дубно взяли шлюби 72 пари, народилося 434 дітей, а приріст населення склав 100

чоловік. У 1912 році взято 98 шлюбів, народилося 483 дітей, з них 55 позашлюбних, померло 217 осіб. Отже, приріст склав 266 чоловік.

У 1914 році в Дубні дислокувалися значні військові сили. Зокрема, штаб 11-ї кавалерійської дивізії, управління 11-ї артилерійської бригади, 18-а і 19-а кінно-артилерійські батареї, 11-й уланський Чугуєвський полк, 41-й піхотний селенгінський полк, 1-а, 2-а, і 3-а, батареї 11-ї артилерійської бригади, військовий продовольчий магазин. Для особового складу цих частин управлінням воєнного начальника наймалися квартири.

У дубенській тюрмі утримувалося 148 злочинців. Протягом 1914 року сюди поступило 1355 різних заарештованих.

Вже в перші місяці Першої світової війни Дубно стало прифронтовим містом, активним тилом російських військ. Проти Австро-Угорщини на лінії Івангород – Холм – Дубне – Проскурів розташувався Південно-Західний фронт російської армії. Основна стратегічна ідея командування австрійського угруповання військ полягала в тому, щоб швидким і рішучим наступом 1-ї і 4-ї армій при сприянні німецьких сил розгромити російські війська у Західній Польщі. На 2-у і 3-ю австрійські армії покладалися завдання розгромити ворога, який діяв із боку Крем'янця-Дубна-Луцька. На лінію Дубно – Кременець у 1914 році були висунуті окремі частини 14-го, 19-го, 11-го, 12-го армійських корпусів Росії. 8 армія наступала на Львів з району Рівне – Проскурів (История первой мировой войны 1914–1918 в двух томах. Т. I. – М., 1975, с. 196, 251, 253, 329.).

27 липня на засіданні зборів уповноважених спрощеного управління у присутності 10 членів розглядалося ряд питань, пов'язаних з умовами воєнного часу, а також заходи щодо стабілізації обстановки. До першочергових завдань відносяться спостереження за цінами і боротьба з їх штучним підвищенням, зокрема, на продукти. Для цього створюється особлива комісія у складі міського старости Л.Є. Міщерука і його помічника та членів управління Я.М. Тимофєєва, Х.І. Зубчинського, О.І. Шептинського, В.І. Мороза, В.Я. Грінберга, В.І. Пилатовського, А.І. Терновеця. Було також вирішено створити збірний пункт для мобілізованих. На його обладнання асигнували 300 карбованців, а загалом на витрати, пов'язані з мобілізацією, виділили 800 карбованців.

Після оголошення війни і мобілізації міська управа виділила трьох уповноважених членів – Августина Тернівця, Федора Шептинського, Христофора Зубчинського – для допомоги військовим у проведенні цієї роботи. Разом з тим відповідно до височайшого указу від 29 серпня 1914 року змінено закон про опіку сімей нижчих чинів, призваних на дійсну службу. Оскільки грошей для негайних витрат, пов'язаних із мобілізацією, у міській скарбниці не було, збори міських уповноважених вирішили взяти для цього 3 тисячі карбованців, призначених на інші витрати, що не мали негайного характеру. Незабаром 1000 карбованців повернули у скарбницю (ДАРО, ф.539, оп.1, арк.129.).

Частина військових, які квартирувалися в Дубно, виступила у воєнний похід. У липні 1914 року виступив 11 уланський Чугуєвський полк, штаб

якого розміщувався у триповерховому кам'яному будинку, що належав братам Якову і Олександрю Черкесам (ДАРО, ф. 539, оп.1, спр.13, арт. 32.).

В Дубні була сформована 642-а піхотна ополченська волинська дружина. Її командир клопотався про прапор для новоствореної частині. Дубенська міська управа прийняла рішення виготовити його на кошти міста.

У Дубні потрібно було негайно відкривати госпіталь для поранених. Інтенсивно розшукували кошти, приміщення, набирали обслуговуючий персонал. 11 грудня 1914 року надійшло повідомлення, що Всеросійський союз міст допомоги хворим і пораненим воїнам асигнував кошти на утримання госпіталю в Дубні на 100 ліжок і відкомандирував медичний персонал. Збори уповноважених міста вирішили обрати опікунську раду для керівництва госпіталем у складі голови (на цю посаду обрали члена держдуми В.І.Мельникова), двох заступників і 7 членів. Назвали Дубенський міський госпіталь Всеросійського союзу міст допомоги хворим і пораненим іменем Є.В.Шувалової, яка зобов'язувалася щомісячно виділяти 500 карбованців на його утримання. Опікунська рада вирішила також винести подяки за турботи про поранених ігумені Анатолії та монахиням і довести про це до відома владики Евлогія (ДАРО, ф.539, оп.1, спр.12, арк. 482, 525-528.).

Багато досвідчених працівники міських і земських органів управління були призвані до війська. Це вкрай ускладнило виконання цими установами покладених на них функцій. Заміна призваних в армію службовців-чоловіків жінками в ряді випадків виявилася неможливою, оскільки вони не були підготовлені до самостійного ведення справ і керівництва окремими галузями господарства і могли служити лише на другорядних посадах, як-то переписувачі, друкарки.

З початком війни губернські цивільна і військова влада вживають заходів для налагодження належного санітарного стану. 26 серпня Волинський губернатор направляє міській управі пропозиції щодо санітарного утримання палаців і площ. „Обов'язкова постанова Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” генерал-ад'ютанта Трепова від 16 серпня 1914 року пропонує створити в місті санітарні опіки, якщо такі ще не функціонують.

Дотації місту на утримання казенних навчальних закладів за два воєнні роки подвоїлись, склавши 1915 року 3000 карбованців. На підставі повідомлення попечителя Київського навчального округу від 9 грудня 1913 року Дубенська міська чоловіча гімназія з 1 липня наступного року перейшла на утримання державної скарбниці. Оскільки гімназія власного приміщення не мала, то місту належало надати його. Міська управа наймала для чоловічої гімназії будинок у Герца Ельберта за 3 тисячі карбованців. Дотація на утримання жіночої гімназії протягом перших двох років війни складала 700 карбованців.

Щорічно міський бюджет виділяв 100 карбованців на проведення водохрещення і облаштування Йордані та на інші дрібні витрати. Всього

видатки міського бюджету у 1913 році склали 46 555 карбованців, у 1914 – 54972 карбованці, у 1915 році планувалось витратити 50420 карбованців.

Невеликі кошти – всього 60 карбованців – виділялись на медичну, ветеринарну, санітарну роботу, стільки ж – на знищення бродячих собак, вивіз загиблих тварин.

Міська управа постійно вишукувала джерела надходження прибутків, оскільки їх левова частка йшла до скарбниці власниці міста. У 1914 році державний податок з належного місту нерухомого майна становив 90 карбованців 82 копійки, у наступному році він збільшився на третину. Дещо давав земельний збір. Війна змінила напрями використання деякого майна. Міська конюшня, у якій раніше тримали коней II уланського Чугуївського полку, тепер була зайнята командою хворих коней. Місто мало садибу, на якій знаходився старий будинок і три флігелі. Всі будівлі потребували ремонту. На нього, а також прибирання двору, чистку димарів та інше планувалось витратити у 1915 році 416 карбованців, що майже втричі більше ніж попереднього року.

Ще 1908 року міська управа за 250 карбованців взяла в оренду на 12 років соборну площу для стоянки підвод під час базарів і ярмарків. В Дубно працювало 40 легкових візників, які виїжджали бричками. Вони сплачували у рік 3 карбованці податку. 25 тяглових візників сплачували з кожного парного виїзду 1,5 карбованця. Всього візницький промисел дав міській скарбниці 186 карбованців прибутку. У місті нараховувалось 20 велосипедистів, з яких стягували 1,5 карбованця податку з кожного.

Міська управа за 1914 рік зменшила заборгованість військової квартирної повинності з 20903 карбованців на 15929 карбованців (ДАРО, ф.539, оп.1, спр.13, арк. 107-108, 112-113.).

Воєнні дії на фронті спричинили нездорові явища в тилу, зокрема, ажіотажний попит на продовольчі товари та зростання їх цін. Розквартировані в Дубно військові частини і ті, що проходили через місто, платили 7 карбованців за пуд м'яса. Через Дубно щоденно проходило до 7 тисяч військ, які поповнювали тут свої продовольчі запаси. Тому створити у місті великі запаси продовольства було неможливо. Різні організації намагалися скупити якомога більше худоби, що спричиняло нездоровий ажіотаж. Худобу закупляли й пасажири ешелонів, що проходили через місто. Ціна 1 фунта м'яса 1 сорту підвищилася з 13 до 18 копійок. Дорожнеча важким тягарем лягала на мешканців міста і навколишніх населених пунктів (ф.531, оп.1, спр.13, арк.87.).

Волинський губернатор 13 січня 1915 року попередив про заборону штучного і недобросовісного підняття цін на предмети споживання місцевого населення. Командуючий військами Київського військового округу прийняв обов'язкове рішення, яким винних у цьому передбачалося карати в адміністративному порядку тюремним ув'язненням до 3 місяців або штрафом до 3 тисяч карбованців. Дія цього розпорядження безпосередньо стосувалася й Дубна, яке входило до складу округу (ДАРО, ф 539, оп. 1, стр. 13, арк. 33.).

У місті Дубно розміщувалися штаби командуючого Південно-Західним фронтом і головного начальника постачання того ж фронту. Тому в місті вживаються негайні санітарні заходи. На їх проведення, зокрема для придбання дезинфікуючих засобів, міська управа просить у губернатора 2000 карбованців. Протиепідемічні заходи планувалося проводити регулярно.

В червні 1915 року з наближенням фронту на Дубно ринули потоки військових. Вони вимагали квартир, харчів, фуражу. Міська влада не спроможна була задовольнити вимоги військових. У серпні розпочалася евакуація з Дубно установ, підприємств, людей, продовольчих запасів. Дубенська міська управа евакуювалася в місто Прилуки Полтавської губернії. Городові місцевої поліції були відкомандировані для несення служби в різні місця, де одержували зарплату.

Під час австрійської окупації у Дубні функціонував обивательський комітет, який виконував обов'язки міської управи. Після визволення міста він припинив свою роботу. Для приймання від обивательського комітету коштів, документів, майна була створена особлива комісія. 31 червня 1916 року прийнято продовольчі припаси і предмети першої необхідності: 110 пудів кукурудзяної муки, 150 пудів житньої, 1 пуд. 20 фунтів гречаної муки, 2 пуди 10 фунтів гречаної крупи, 28 пудів солі, 2 пуди 15 фунтів чаю, 9 пудів цукру в кусках і 60 пудів цукру-піску, 2 бочки вагою 15 пудів гасу, більше тисячі різних мішків. Прийнято також готівкою 1039 карбованців 45 копійок. Гроші надійшли від зборів за право торгівлі, попудний збір, штрафів тощо.

На початку 1916 року в окупованому Дубно знаходились частини австрійської армії. З російського боку місто було на стику 8 і 11 армії (Военный энциклопедический словарь. – М., 1983, с.838.).

Після прийняття Ставкою плану операції на кампанію 1916 року фронти розпочали підготовку майбутнього наступу. Найбільш активно вона велась на Південно-Західному фронті. У його командуючого О.О.Брусилова з'явився оригінальний задум операції. Нанесення головного удару покладалось на 8-у армію. Атака військ Південно-Західного фронту призначалася на 22 травня (4 червня).

На Дубно наступав 32 армійський корпус. Ворожі позиції перед Південно-Західним фронтом, зокрема в Дубно, були надзвичайно укріплені. По всьому фронту вони складались з трьох зміцнених укріплених смуг оборони на відстані 3 – 5 верств одна від одної. Кожна смуга складалась з декількох – не менше трьох – ліній окопів, розміщених на відстані від 150 до 300 кроків одна від одної в залежності від конфігурацій місцевості. Всі окопи були повного профілю – вище зросту людини. Скрізь були побудовані важкі бліндажі, сховища, лисячі нори, гнізда для кулеметів, бійниці, козирки, ціла система ходів для зв'язку з тилом. Підступи до позицій обстрілювались перехресним гвинтівочним і кулеметним вогнем. Сховища були глибокі і захищали людей навіть від важких артилерійських снарядів. Перед фронтом тягнулась сітка з дроту. В багатьох місцях попереду першої смуги були закладені самовибухові фугаси (Брюсиров А.А. Мои воспоминания. – М., – 1963. –С. 220-221.).

Командуючий фронтом О.О. Брусилов головною умовою успіху атаки на такі неприступні позиції вважав раптовість. Тому готувались плацдарми для наступу по всьому фронту. Кожна армія сама вибирала ділянку для прориву ворожої позиції. Піхотні частини копали окопи на зближення з ворогом, будувалися декілька паралельних рядів окопів. Лише за декілька днів до початку наступу вночі були введені в бойову лінію війська. На вибрані позиції була поставлена артилерія.

На світанку 22 травня після сильної артилерійської підготовки розпочався наступ по всьому Південно-Західному фронту, який пройшов успішно. Ворожі лінії були прорвані, взято багато полонених, зброї, інших військових трофеїв. В ході операції позиційна оборона австро-угорської армії була прорвана на фронті у 550 кілометрів. Їй були завдані великі людські і матеріальні втрати. Прорив здійснювався всіма арміями фронту на вузьких ділянках з подальшим розширенням у фланги і в глибину.

Значних успіхів у цьому досягла 8 армія. Хоча її лівофлангові 46-й і 4-й кавалерійські полки не виконали своїх завдань, але в напрямку головного удару успіх був повний. Ворожі позиції були прорвані на фронті 70-80 кілометрів і на глибину 25-35 кілометрів.

На кінець травня 1916 року 8 армія, продовжуючи наступ, захопила Дубно. З боку села Дитиничі на місто наступав 32 армійський корпус, а поруч 8 і 2 фінляндські стрілкові дивізії. (История первой мировой войны 1914-1918. В 2-х томах. Т.2., с.196.).

Протягом дев'ятимісячної окупації місту було заподіяно колосальних збитків. В цей період не ремонтувалися приміщення, дороги, мости. 75 відсотків приміщень згоріли, були зруйновані і пошкоджені. Населення, яке залишилося на період бойових дій у місті, в більшості випадків займало квартири, залишені людьми після евакуації. В одній квартирі проживало по декілька сімей, за житло ніхто не платив. Вцілілі будинки зайняли військові. Міська управа ставить питання про звільнення міста в 1917 році від квартирного податку.

Більшість мешканців або виїхали в глиб Росії, або були вислані окупаційною владою в Австрію. Ті, хто залишився в місті, зазнали збитків, зубожіли настільки, що були не платоспроможні, щоб підтримувати місто грошми. В місті не виявилось ніяких перевізних засобів для очистки. Було зруйновано пожежне депо, зірвані підлоги у міському управлінні, завдано шкоди іншим установам. В місті не виявилось продуктів і предметів першої необхідності.

10 червня 1916 року на засіданні зборів міського спрощеного громадського управління для з'ясування обсягу розрухи і суми збитків обрали особливу комісію у складі п'яти уповноважених членів: І. Міщерука, А. Терновця, Ф. Шептинського, А. Зубчинського, І. Вільчинського. Тут же ставиться питання перед повітовим предводителем дворянства про утворення особливої міської підкомісії для з'ясування збитків, заподіяних військовими діями населенню.

Міська управа закликала жителів розпочати очистку вулиць, площ, скверів від завалів сміття та відходів. Планувалося провести дезінфекцію, закупивши для цього відповідні засоби, придбати перевізні засоби, замостити вулиці, зокрема Тверду.

В місті зростає дорожнеча, не вистачає харчів, предметів першої необхідності. Зросла такса на проїзд легковими візниками. Службовці вимагають підвищення зарплати. Царський уряд 16 липня 1916 року приймає розпорядження про скорочення споживання м'яса. В місті на людину припадало чверть фунта свинячого м'яса. З 1 серпня 1916 року в Дубно відкрито лавку для продажу населенню продуктів, фуражу.

Проте фінансове становище міста було важким. На 1 січня 1916 року залишок міських коштів складав 881 карбованець 65 копійок. Борги міста Луцькому товариству взаємного кредиту становили 2800 карбованців, приватним особам за приміщення для військ – 29200 карбованців 18 копійок. Допомога казні на утримання центральних і місцевих установ за попередній період – 2203 карбованці 71 копійка. Недоїмка за опалення і освітлення тюрми – 494 карбованці 22 копійки. Отже, всього місто заборгувало 34698 карбованців 11 копійок. Враховуючи такий складний фінансовий стан міста, губернатор приймає рішення про надання йому 50 тисяч карбованців позики.

6 листопада 1916 року командує 11 армією генерал від інфантерії Клембовський видав “Обов’язкову постанову” про те, що “власники оптових складів і торговельних установ, які торгують предметами продовольства, продуктами і товарами, що належать владі і на які встановлена тверда ціна, зобов’язані щоденно представляти... комендантам дані про кількість предметів продовольства, продуктів і товарів, що є у них в наявності... Заховані предмети продовольчі, продукти і товари реквізуються за ціною, на 15 відсотків нижчою від твердих цін, встановлених підлеглою владою” (ДАРО, ф.359, оп.1, спр.14, арк. 181-185.).

Тому міська управа вирішила встановити таксу для державних крамниць, магазинів, складів. Для приватних продавців такса не встановлювалася з огляду на те, що продукти і товари, що продаються у приватних лавках, привозяться з Рівного, Острога, Кременця та інших міст підводами, бо залізниця не працює, тому значно дорожчі (ДАРО, ф. 359, оп.1, спр.14, арт.181.).

У 1918-1920 роках через нестійку фронтову обстановку влада в місті часто мінялася. Дубно було зайняте то німцями, то українськими військами, то поляками, то більшовиками. 27 травня 1919 року у нього вступили частини Тарашанської бригади В.Н. Боженка. Вони витримали запеклий бій з військами директорій та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), які змушені були відступити. В околицях міста діяли повстанські більшовицькі загони М.П. Прокопчука, В.П.Рикуна, П.О.Бондарука. Голодні і обідрані тарашанці грабували населення, відбираючи продукти харчування, одяг, бешкетували.

Кожна влада, залишаючи місто, намагалася вивезти з нього якомога більше цінностей, причому не лише військового значення. В серпні 1919 році

більшовики, відступаючи з міста, змушені були констатувати, що “Дубенський повіт вже евакуювався багато разів і в теперішній час все майно, що мало хоч яку-небудь цінність вивезено. Евакуації підлягала тільки частина тепловозного батальйону” (ДАРО, Р-421, оп.1, спр.2, арк.147.).

12 липня 1920 року після боїв в його околицях Дубно захопили частини Першої кінної армії під командуванням С.М. Будьонного. В середині вересня цього ж року його знову зайняли поляки (Большая Советская Энциклопедия. –М., 1931, с. 558-559.).

З переходом Дубна у 1921 році відповідно до Ризького мирного договору до Польщі трикутник Дубне – Луцьк – Рівне розглядався як плацдарм для наступу на Київ.

У час відносного політичного плюралізму в Польщі українська молодь отримала можливість об'єднатись у національні молодіжні організації. Шкільна молодь об'єднувалась у товариства “Юнак”, “Сусмол”. Існували також спортивно-пожежні організації, такі як “Гарт”, “Сокіл”, “Луч”, “Пласт”. На початковому етапі осередки “Пласту” створювалися при “Просвітах”. Пластова організація у Дубні діяла у складних умовах. На неї тиснули польські і єврейські організації. Члени організації мали скаутське захисне вбрання з відзнаками. Вони збиралися щотижня: вивчали азбуку Морзе, вчилися користуватися картою, компасом, співали пісні, займалися культурно-просвітницькою роботою, поширювали пресу, збирали бібліотеку.

У 1927-1928 роках в Дубні “Просвітою” проводились освітньо-культурні курси, на яких вивчали історію, теорію і практику кооперативного руху, кооперативне законодавство, торгіву справу, діловодство, українську мову. Плата за навчання складала 10-15 злотих. “Просвіту” намагалися підпорядкувати собі різні політичні партії. На березневих зборах 1927 року члени “Просвіти” одержали перемогу, і вони почали насаджувати своїх прихильників в усіх ланках Товариства.

Пластові організації під час свого напівлегального існування зазнавали найбільших переслідувань. У Дубні відбувся один із кількох великих судових процесів у справі приналежності до “Пласту” над 13 юнаками з сурмицького передмістя Дубно. Звинувачених 7 місяців протримали у в'язниці, але окружний суд в вересні 1925 року звільнив від покарань усіх заарештованих. Польська адміністрація упереджено ставилась до цієї української організації, пильно стежила за кожним її кроком, а після першої ж нагоди відразу перейшла до повної ліквідації.

В кінці 20-х років ХХ ст. в Дубні нараховувалося 15 тисяч жителів, і воно було одним із найбільших міст Волині. Тут була добре розвинута інфраструктура. Численні майстерні промислового і побутового призначення, крамниці і магазини, ресторани і їдальні створювали місту хороший імідж. На центральних вулицях розташовувались готелі, ресторани, кав'ярні. Так, на вулиці Лістовського знаходилися готелі “Ермітаж”, “Гранд”, “Французький”, на вулиці Матчинського – “Париж”. Ресторани “Мадера”, “Клуб” працювали на вулиці Лістовського, тут же діяла кав'ярня Шторка, а на вулиці Чацького – кав'ярня Шнайдера.

В місті мали свої осередки ряд партій, які діяли у Західній Україні. Організатором Українського народно-демократичного об'єднання виступив у Дубенському повіті посол Всемосковський. У вересні 1928 року виник перший осередок УНДО в Дубні. У 1929 році УНДО нараховувала на Волині 300 членів і мала найбільші організації в Дубно та інших містах. Їх зусиллями було організовано багато управлінських господарсько-кооперативних установ.

На період 20-х – 30-х років припадає розвиток націоналістичного руху на Волині.

Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз місто знову стало стратегічним плацдармом, де вирішувалася доля просування німецької армії на Київ і далі вглиб країни. Тому на захист Дубна спрямовується три механізовані корпуси Південно-Західного фронту (командувач генерал М.П. Кирпонос). Головні події у перші дні війни відбувалися в районі Луцьк – Дубно – Броди.

У трикутнику Дубно – Луцьк –Броди відбулися найбільші танкові битви початку Великої Вітчизняної війни. Тут з обох сторін брало участь біля двох тисяч танків. Танкова битва в районі Рівне – Дубно – Броди показала високу майстерність радянського війська і частково допомогла стабілізувати оборону, завдавши значних витрат німецькій армії. До 26 серпня 1941 року німці втратили 94 тисячі чоловік убитими і 440 тисяч пораненими (Гунчак Тарас. Україна перша половина ХХ століття. – К., 1993., с. 224.).

“Новий порядок”, запроваджений окупантами, швидко набирив організованих форм у налагодженні господарства. Ортскомендатура в Дубно 4 серпня 1941 року направила районним управам вимогу з'являтися фурманам у визначені час і місце. Управи зобов'язувалися подавати відомості про наявні військові об'єкти, забрані більшовиками громадські і міські будинки. Вони повинні були підтверджувати належність жителів районів до комуністичної партії.

Гітлерівці сформували в Дубно чіткі окупаційні органи, що мали завдання впроваджувати і підтримувати заходи “нового порядку”. В рейхскомісаріаті діяли окружні комісари, працювала районна управа, районна команда поліції. В ряді крупних сіл працювали громадські управи, очолювані головами, а в інших селах були призначені старости. В багатьох селах знаходилися станції поліційної управи.

У Дубенському гебітскомісаріаті структура та штат районної управи виглядали таким чином: начальник управи, секретар, заступник начальника, керівники адміністративного і фінансового відділів, канцелярія, друкарка, податковий інспектор, рахівник, касир, інспектор страхового відділу, землемір, технік, десятник, посильний, фурман, статистик.

Окупаційна влада з початку існування активно сприяла розвитку приватного виробництва. Дубенська окружна і районні управи намагалися задовольнити бажання жителів району, міста. В цей період було видано понад 70 особистих довідок жителям міста Дубно, сіл Липа, Озеряни, Жорнів (ДАРО, Р-255, оп.1, спр.3. Підрахунки автора.).

Із свідчень спостерігача від ОУН(б) про політичну обстановку в Дубенському районі встановлено що німецькі окупанти на період жнив 1943 року припинили акції з переслідування українських партизанів і всю увагу зосередили на зборі врожаю у державних гутах, в яких вони закріпилися. Фашисти посилили пропаганду – кидали летючки з літаків, закликаючи до спокою і виконання розпоряджень окупаційних властей, погрожуючи, що скоро прибудуть дві військові дивізії і задушуть партизанський національно-визвольний рух. Для швидкого збору врожаю у штатгутах німці залучали фольксдойче і поляків. Тому німці з поляками стали рідше і обережніше виїздити в терени.

У Дубно на початку осені 1943 року допоміжні команди з угорців і поляків влаштовують в місті і селах часті облави і відправляють людей на роботу в Німеччину. Населення під час облав переважно тікало і не давалося в руки німцям. Але бували випадки, коли ловили зненацька. Проте зловлених часто викупляли. Німці вимагали стопроцентного виконання поставок, а тому людей у ряді випадків тримали як заручників. З Дубно в Рівне німці щодня перевозять політв'язнів, часто їх розстрілюють. У Дубно часто розстрілюють німецьких дезертирів. Хоронять їх на польському кладовищі біля монастиря. Між ними найбільше німецьких старшин. На початку вересня 1943 року українські партизани вбили шефа німецької жандармерії і кілька жандармів (ДАРО, ф. Р-30, оп.2, спр.41, арк. 1-2.).

Досить складні стосунки склалися в роки окупації між українським та польським населенням. Поляки скупчилися в Дубні і містечках та деяких укріплених селах, зокрема Сатієві, Панській Долині. В деяких теренах польські загони намагалися вилучити збіжжя, зібране місцевими жителями. Польське населення залишало села, хутори і виїжджало до Галичини. Окремі поляки допомагали німцям проводити акції проти українського населення.

Наприкінці окупації неспокійно було серед фольксдойче. В Дубні вони роблять спроби виїхати в Угорщину і Румунію. Вся молодь із фольксдойче мобілізована в армію. Статистика вказувала, що у місті зареєстровано 7700 осіб. Крім них було ще майже 2 тисячі незареєстрованих поляків, але 8 вересня окупанти ловили поляків для відправки до Німеччини (ДАРО, Р-30, оп.2, спр. 41, арк. 1-2.).

4 березня 1944 року війська I Українського фронту під командуванням маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова розпочали Проскурівсько-Чернівецьку операцію. Радянським військам протидіяла німецька 4 танкова армія та інші частини.

15 березня 1944 року під прикриттям суцільної димової завіси на 18-кілометровому фронті перейшла в наступ 172 стрілецька дивізія. Цей удар мав відволікти увагу противника. Але дивізія під командуванням полковника М.В. Коркішка з боями рухались вперед. З південно-східної сторони на місто наступала 149 стрілецька дивізія полковника А.А. Орлова.

172 Павлогородська стрілецька дивізія під командуванням полковника М.В.Коркішка, захопивши плацдарм південніше Дубна, впевнено наступала на місто. В боях за Дубно героїзм проявили капітани М.О. Подбельцев, В.

Куканов, В. Топоев, які очолили дії бойових ініціативних груп. Для форсування розлитої річки Ікви та плавнів перед островом ці групи заготовили поліна і збили полити. Човни використовувалися лише для переправи боєприпасів.

Вранці 17 березня воїни підняли над старовинним містом прапори визволення. Це був тисячний день Великої Вітчизняної війни. (Секирин М.К., Белкин И.М., Дорошенко В.М. Через всю войну: очерки о воинах 13 армии. – М., – 1991, с.183-188.).

В боях за визволення Дубно і населених пунктів району полягло смертю хоробрих 2390 радянських воїнів. Вони перепоховані на військових меморіальних кладовищах в Дубні і Вербі. В районі встановлено близько 50 пам'ятників і обелісків воїнам та жертвам фашизму і сталінізму, які загинули в роки війни.

Під час окупації в районі було повністю знищено п'ять населених пунктів, в яких знаходилося 247 дворів. Часткової руйнації зазнали 11 поселень, в яких було зруйновано 147 дворів. Отже, всього було знищено 394 двори.

На початку 1946 року у ряді сіл району розквартирувалися постійні війська НКВС. Вони складали мобільні оперативні гарнізони по 25-100 бійців на село. Створювалися оперативні відділи НКВС у райцентрі, які мали у своєму складі 130 чоловік. Гарнізони, які прибували у села, розквартирувалися у мурованих будинках: школах, сільрадах, молочарнях, приватних хатах. У Дубно на початку січня 1946 року війська НКВС захопили і утримували 120 заложників. Серед них було чимало учасників національно-визвольних змагань, їх рідних або родичів. У місті було зосереджено близько 7 тисяч бійців-червоноармійців, готових кожної хвилини по тривозі виїхати у села для заміни або підсилення гарнізону. До військових долучалися оперативники, різні уповноважені.

Повоєнне життя міщан було важким. Щоб працівники організацій, підприємств, шкіл могли вижити, їм наділяли землю. 80 організацій і установ одержали 1009 гектарів орної землі та 290 гектарів сінокосів. Список користувачів землею з року в рік змінювався, змінювалися кількість і розмір наділів.

В районі радянська влада здійснювала ряд репресивних заходів щодо жителів 25 населених пунктів. Всього зазнали гонінь 116 сімей. Найбільше репресованих виявилось в селі Сатіїв. Тут зазнали утиску 13 сімей, 11 – у Жорнові, 9 – в Костянці; по 8 – Липі і Озерянах, 13 сімей – у Великих і Малих Садах, по 6-5 – у селах Конюшки, Олибів, Рачин і Черешнівка. В цих сім'ях було вилучено 481 гектар землі, в тому числі 362 гектари ріллі. Частина цієї землі була засіяна, зокрема 47 гектарів – пшеницею, 69 – житом.

На 25 червня 1945 року з Польщі в район прибуло 117 сімей переселенців. Їм надавалася практична допомога в облаштуванні. 22 сім'ї наділені окремими покинутими садибами з житловими будинками і сільськогосподарськими приміщеннями, 86 сімей одержали садиби, залишені польським населенням, яке виїхало у Польщу, дев'ять сімей розмістили за

рахунок ущільнення. Всі вони одержали землю. Для цього було виділено 441 гектар землі, в тому числі 75 сімей одержали озимих посівів на площі 118 гектарів.

В місті створюється ряд промислових підприємств, які прийшли на зміну дещо примітивним промартілям. Рішенням райради від 24 грудня 1944 року на базі приватної майстерні було організовано ливарно-механічний завод. Перша продукція – пічне литво, ремонт побутових інструментів і дрібного сільськогосподарського інвентаря. Тут працювало до 40 чоловік. Реалізація продукції не перевищувала 150 тисяч карбованців (в цінах до 1961 року). Реконструкція заводу завершилась у 1966 році. На базі промартілі “Зірка”, що займалася розпилюванням лісу для потреб населення, в 1960 році відкрилась меблева фабрика і випустила продукції на 940 тисяч карбованців.

На базі артлі інвалідів “8 Березня” почали діяти з 1947 року трикотажна фабрика, що виробляла панчохи і рукавички. На кінець 9 п’ятирічки чисельність її працівників складала 1046 чоловік. За роки п’ятирічки впроваджено нового, модернізовано і реконструйовано близько 500 одиниць технологічного обладнання. Розроблено і впроваджено у виробництво 139 нових моделей і фасонів трикотажної продукції.

Ще в 1969 році, після роз’єднання промкомбінату розпочали діяльність фабрика художньої галантереї та завод гумово-технічних виробів, який у 1976 році випустив продукції на 4,3 мільйона карбованців. Його основні і оборотні фонди складали 1,5 мільйона карбованців. Адміністрація вела широке будівництво, виник побутовий корпус, майстерня, гаражі для автотранспорту, склади, закладено парк площею 3 гектари і фруктовий сад. Продукцію завод відправляв у Караганду, Вірменію, Білорусію, Башкирію.

У 80-ті роки набрали нових потужностей завод з просочуванням деревини тресту “Сільелектросіткобуд”, овочесушильно-консервний комбінат, харчокомбінат, м’ясокомбінат, комбінат побутового обслуговування. На площі 190 гектарів розкинулося господарство цукрового заводу, потужності якого дозволяли переробляти 2500 тон цукрових буряків на добу. В сезон переробки тут працювало до 900 чоловік. Біля заводу розбудовано селище з розвиненою інфраструктурою.

Значні зміни інфраструктури відбувалися в період становлення незалежності Української держави. Значна частина державних підприємств перейшли в колективну власність, розвивається індивідуальне підприємство. Розгорнута сучасна структура громадського й приватного харчування.

Висновки

Дубенські монастирі зайняли важливе місце у становленні і розвитку християнської релігії у краї. Упродовж століть монастирі, чернецтво були факторами формування духовності населення Дубенщини, сприяли мобілізації громадської думки, зміцненню пріоритетів у розвитку суспільства, культури.

Серед монастирів краю чільне місце належало Спасо-Преображенському. Він показав себе важливою інституцією в утвердженні українства, духовності.

Поступово рік за роком, упродовж десятиліть, століть монастирі і чернецтво перетворилися у міцну спільноту, в яких склалися свої правила – статuti, традиції поведінки, в них встановлюється своє ставлення до світського буття і до людини. Своїм способом життя ченці духовно впливали на людей.

Дубенський Спасо-Преображенський монастир увібрав в себе все, що було характерним для багатьох інших. Різниця, як правило, була малосуттєвою. Одні монастирі орієнтувалися на замкнутий аскетизм, інші вели вільне життя, вміло і організовано вели власне господарство з певними умовними оборотами, розвинутими промислами і сільським господарством на сотнях гектарів, де на молитви відводився регламентований час та години відпочинку. Таким був і Спасо-Преображенський монастир. Хоч монастир знаходився відособлено від населених пунктів, але навколишнє оточення часто безпосередньо впливало на стан співжиття в монастирі. Тут, в монастирі, одні у постійній молитві, постах, зверненні до Бога спасали свою душу. Деякі очорнили себе в неробстві, об'їданні, інші й пиячили.

Після припинення діяльності монастиря монастирська церква й надалі продовжувала традиції християнства. Вона згуртовувала міщан, селян, усіх віруючих парафій для збереження людських цінностей. До монастирської церкви зверталися парафіяни у таких життєвих подіях, як народження дитини, одруження, відхід у небуття, до церкви зверталися у багатьох інших випадках.

Монастирська церква відгукувалася на всі релігійні події, влаштовувала спеціальні богослужіння з приводу різних подій, таких як епідемії, неврожаї, війни. Ревно відносились церква до сповідей, причастя віруючих, наголошувала на носінні натільних хрестиків.

СПИСОК

ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Волынские Епархиальные Ведомости. №23.-1866.-с.70; №5.-1867.-с.79-80; №15.-1869.-с.601-604; №14.-1877.-с.593; №7.-1887.-с.220; №31-32.-1880.-с.1375; №34.-1880.-с.1547.
2. Волынские губернские ведомости №82.-1870.
3. Антонович В.В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. т.1.-К.,1885.
4. Архив Юго-Западной России ч.1.т.6.-К.,1883; ч.3т.4.-К.,1914.
5. Андрухов П. Волинська земля. Хроника джерел.-Сокаль.-1992.
6. Барановський С. Залюднення України в період Хмельниччини. Волинське воеводство.-К.,-1981.
7. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Российской империи. т.10. ч.3. Волынская губерния.-СПб.-1850. Военно-статистический обзор Волынской губернии.1887.
8. Ведомость о движении населения в Волынской губернии за 1910 год.- Житомир.-1911.
9. Борисенко В.Й. Курс Української історії.-К.1998.
10. Великий неспокій: друга половина XII-XIIIст.-К.:Україна,-1992.
11. Грушевський Михайло. Історія України-Руси.т.7.-К.,-1995.
12. Андриянов А. Очерк истории Волынской земли до конца XIVст.-К.,-1898.
13. Енциклопедія Українознавства.т.1.-Львів.-1993.
14. Літопис руський. За іпатським списком (переклад Леоніда Махновця).- К.:Дніпро.1990.
15. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.
16. Обзор Волынской губернии за 1883 год. Приложение к всеподанейшему отчету Волынской губернии.-Житомирская губернская типография.-1884.
17. Обзор Волынской губернии за 1914 год.-Житомир,-1915.
18. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год.Волынский губернский статистический комитет.-Житомир,1896.
19. Полонська-Василенко Наталія. Історія України.т.2.-К.-"Либідь",1992.
20. Свешніков І.К. Битва під Берестечком, -Львів,:"Слово",-1993.
21. Труды Волынского губернского статистического комитета. выпуск 1.- Житомир, -1867.
22. Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся.т.1.- Вінніпег,1984.
23. Савчук Борис. Волинська "Просвіта".-Рівне:"Ліста",-1995.-149С.
24. Савчук Борис. Український пласт. 1911-1939.-Івано-Франківськ,:"Лілея-НВ",-1996.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Державний архів Волинської області ф.35,оп.11, спр.3; ф.382.оп2,спр.290.
2. Державний архів Житомирської області ф.1, оп.2, спр.322; оп.78, спр.120; спр.431;спр.227.
3. Державний історичний архів України у Львові. ф.149. оп.1. спр.20; спр.11; спр.15; спр.17.
4. Державний архів Рівненської області ф.Р.204, оп.11, спр.181,182; оп.12,спр.279; ф.170, оп.1спр.11; спр.52; ф.370, оп.3,спр.4; ф.421.оп.1, спр.2; ф.485, оп.1,спр.99; ф.497, оп.1,спр.10; спр.40; спр.42; ф.539, оп.1спр.7; ф.534.оп.1.спр.1.2.3; ф.639. оп.1.спр.7; ф.Р.635, оп.1.спр.194.;спр.45.

5. Львівський державний історичний архів, ф.199, оп.1, спр.17; спр.11; спр.15.

ІНОЗЕМНА ЛІТЕРАТУРА:

Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesieczny do "Czasoty lwowskiej". Rocznik XX-VI.-1898.

-Lwow.-1898.

-Stecki Fadeuz I

-Z boru i stepu. Obrazy i pamiatki.-Krakov.-1888.

-Jablonowski A. Zamki Zuskiego.m.VI.-Warschawa.-1877.Orlowier.

**Список-відомість населених пунктів, які входять 7
(семи верстовий) район Дубенського форту
станом на 27 березня 1899 року**

№ п/п	Назва населених пунктів	Віддаль від форту	Число дворів	Число жителів			Склад працівників				
				Чол.	Жін.	дітей	Чорнороби	Столяри	Ковалі	Мулярі	Вс...
1	Підлужжя	1	63	189	184	177	95	1	-	-	96
2	Камениця	4	77	225	207	165	132	3	-	1	13
3	Великі Загорці	2	50	120	140	130	34	1	-	-	35
4	Малі Загорці	1	20	63	70	63	28	3	-	-	31
5	Низочів	6	31	87	74	62	30	20	1	-	51
6	Ольшанка	5	8	22	23	20	12	-	-	-	12
7	Турковичі	5	50	146	138	127	74	3	-	2	79
8	Микитичі	4	48	155	135	116	76	4	2	-	82
9	Клюки	3	18	38	66	47	32	2	-	-	34
10	Турковичі (колонія)	5	19	51	32	19	35	2	2	-	39
11	Замчисько	5	13	46	43	40	25	-	-	-	25
12	х. Заболоття	1	6	21	23	18	12	-	-	-	12
13	Тараканів	1	89	274	262	223	150	3	1	2	15
14	Страклів	2	45	188	160	146	99	1	1	-	94
15	Підборці	3	65	204	222	170	115	1	-	-	11
16	Знесення	5	25	71	79	43	43	4	-	-	47
17	х. Кривуха	5	10	43	36	19	30	1	-	-	31
18	Північ. Кривуха	6	7	19	23	13	100	1	-	-	11
19	Ліва Кривуха	7	3	5	6	3	4	-	-	-	4
20	Олександрівка	4	4	8	12	6	5	-	-	-	5
21	кол. Олександрівка	5	17	68	57	63	32	2	-	-	34
22	З.д.ст. Дубно	5	19	58	52	50	12	-	1	-	13
23	Судобичі	7	86	250	247	201	116	20	1	1	13
24	Плоска	6	114	334	354	271	178	5	3	1	18
25	Семидуби	7	121	364	374	263	210	9	3	5	22
26	Дитиничі	3,6	63	188	195	144	107	1	1	1	11
27	Волиця	2	63	184	202	162	90	3	-	-	93
28	Зглинець	5	28	117	113	95	64	1	-	-	65
29	Здовбиця	6/450	21	73	61	62	37	-	-	-	37
30	кол. Страклів	3	94	275	262	227	132	7	3	3	14
Всього		-	1339	3752	3786	3019	2032	98	19	16	

Список парафій Дубинського району (в сучасних межах) 1936 р.

Населені пункти, округи	Кількість дворів	Кількість парафіян	
		чоловіків	жінок
Литвин	180	480	500
Мала Мильча	41 ¼	105	188
Велика Мильча	66 ½	266	303
Великі Сади	109 ¼	437	448
Малі Сади	23	92	89
Стара Носовиця	75	294	291
Судобичі	80	358	359
Нова Носовиця	35	123	120
Замчисько	19	85	67
Верба	232	667	760
Кол. Смолярня	7	16	20
Кол. Турки	28	51	53
Стовпець	172	405	402
Рідкодуби	12	23	22
Хут. Спалена	13	40	48
Хут. Забірки	31	65	73
Варковичі	107	} 695	714
Крилів	45		
Хомут (Зелений Гай)	21		
Великі Загорці	73	230	242
Кол. Томаківка	42	68	85
Тростянець	86 ¾	397	379
Залужжя	55 ¼	221	223
Іваниничі	41	164	213
Грядки	82 ¾	331	296
Ульбарів	128	552	556

Кам'яниця	62 1/2	250	240
Пілужжя	60	240	264
Турковичі	48 1/2	194	232
Микитичі	45 1/2	182	156
Клюки	21 1/2	86	79
Івання	126 1/4	} 564	554
	18		
Плоска	62 3/4	251	268
Тартак	44 1/4	177	155
Семидуби	89 1/4	357	344
Переросля	69 1/4	277	273
Дитиничі	64 1/4	258	222
Довге Поле	63 1/2	334	347
Молодаво	173	462	449
Молодаво Чеське	122	235	245
Ксаверівка	16	40	47
Яблунівка	16	30	36
Нова Мирогоща	14	31	45
Мокре	137	226	309
Костянець	90	226	221
Мирогоща	226	636	690
Липа	126	311	332
Конюшки (Квітневе)	120	342	357
Жорнів	254	492	508
Олибів	118	183	258
Збитин	81	323	345
Волиця Збитинська	71	282	301
Хут. Ясинівка	4	18	13
Онишківці	101	210	228
Повча	248	992	1045
Свинюхи	8	32	36
Каменяря	9	36	39
Обгів	110	467	440
Бондарі	100	398	359
Ясинівка	32	114	120
Майдан	82	345	327
Нагоряни	39	162	171
Миньківці	79	180	173
Тур'я	114	267	298

Тича	185	810	824
Кол. Турковичі	14	29	34
Страклів укр.		183	183
Страклів чеськ.		195	205
Дубно вул. Колінова		123	113
Волиця		194	203
Рачин	264	293	733
Завалля	32	76	64
Сатиїв	169	412	435
Дядьковичі	168	351	375
Михайлівка	71	155	156
Юліанівка			
Дубно Знесення	79	219	220
Вигнанка			
Дубно Пянталія	80	179	189
Тараканів	178	401	372
Малі Загорці	27	52	63
Олександрівка	27	59	65
Шепетин	159	360	361
Голуби	42	72	92
Нова Миколаївка	61	140	148
Стара Миколаївка	21	59	43
Буща	73	185	176
Марцеліна	33	72	80
Круки	23	50	54
Ситарі	17	36	34
Підборці	63	249	234
Погорільці (Привільне)	499	1075	1048
Красниця			
Людгардівка			
Княгинін	162	544	495
Бодяки	60	177	195
Нраїв	70	264	286
Острів	70	264	258
Озеряни	22	69	63
Кол. Боцянівка	16	30	35
Студянка	121	490	509
Стара Миколаївка	45	211	205
Посад Смига	21	74	62
Дворище	18	82	79

Берег	169	439	259
Комарівка	100	212	239
Дубовиця	20	57	58
Хут. Корчунок	2	5	10
Дубно собор		1100	1200
Сурмачі Дубно	Немає даних		
Злинець			
Здовбиця			
Гірники			

Кількість парафій, де проживали католики.

Назва парафії	Кількість дворів	Кількість жителів
1	2	3
Каменець	1	8
Берег	1	2
Білоберіжжя	4	10
Носовиця	13	109
Мирогоща	5	52
Каменець	1	6
Берег	15	95
Білоберіжжя		156
Носовиця	5	26
Мирогоща	6	37
Молодаво	120	967
Сатиїв		34
Страклів	19	153
Тараканів	2 ³ / ₄	22
Птича	12	58
Повча		263
Великі Загриці	4	19
Варковичі	2	8

Тростянець	5	21
Ульбарів		
Верба		
Жорнів		

Кількість інородців

Назва парафій	Кількість дворів	Кількість осіб
1	2	3
Каменець	1	8
Берег	2	?
Білоберіжжя	5	24
Носовиця	2	14
Мирогоща	5	55
Молодаво	1	4
Сатиїв	3	17
Страклів	1	5
Тараканів	1	4
Плоска	1	4
Повча	4	14
Варковичі	112	917
Тростянець	1 ¼	16
Верба		383
Княгинін	3	9
Жорнів	6	22

Список шкіл Дубенщини 30-х років ХХ ст.

Назва населеного пункту	Кількість класів	Кількість відділів	Кількість учнів	Кількість закону
1	2	3	4	5
Конюшки	1	5	94	4
Листвин	2	4	132	8
Мала Мильча	1	4	88	4
Сади Великі		4	116	8
Довжок		4	62	2
Сади Малі		4	83	4
Миньківці	1	5	99	4
Тур'я	1	4	70	4
Івання	3	6	132	6
Кол. Людгардівка	1	4		4
Камениця	1	4	85	4
Підлужжя	1	4	75	4
Микитичі	1	4	45	4
Панталія	4	4	60	4
Підборці	1	4	68	2
Білоберіжжя	1	4	80	4
Заруддя	2	4	120	6
Стара Носовиця			} 193	
Нова Носовиця				
Судобичі				
Мирогоща	7	7	236	1
Липа	4	4	90	4

Молодаво 1	3	6	159	8
Молодаво 2	1	4	64	4
Мокре	2	5	155	8
Рачин	3	6	163	1
Сатиїв	3	6	140	8
Стаклів чеськ.	1	4	65	4
Страклів рус.	1	4	41	4
Волиця Страклівська	1	4	33	2
Студянка	1	4	80	4
Смига	2	4	89	6
Смига ліцей	3	3	27	3
Дворище	1	2	13	2
Шепетин	2	4	132	6
Буца	1	4	90	4
Тараканів	2	4		
Погорільці	1	4	130	8
-----	2	3	75	4
-----	3	3	98	4
Птича	2	4	96	4
Кол. Турковий	2	4	96	4
Плоска	1	4	92	4
Семидуби	1	4	73	4
Дитиничі	1	4	78	4
Переросля	1	4	65	4
Кирилівка	1	4	24	4
Довгк Поле	1	4	83	4
Онишківці	1	4		
Повча	4	6	200	8
Витасівка	2	4	60	4
Коханівка	1	4	?	?
Обгов	1	4	87	4
Бондарі	1	4	76	4
Майдан	2	4	90	4
Кривуха	2	5		
Велика Поляна	2	5		
Здовбиця	2	4	122	6
Загорці Великі	1	4	76	4
Ворковичі	5	7	153	7
Крилов	2	4	65	4
Хомут	2	4	37	2
Ульбарів укр.	1	4	86	4
Ульбарів чеськ.	1	4	60	4
Тростянець	1	4	79	4
Грядки	2	5	105	4
Верба	7	8	259	1
Стовпець	2	4	96	4
Збитин	1	4	68	4
Волиця Збитинська	1	4	130	6
Жорнів	1	4	87	4
Олибів	1	4	64	4

Берег	1	4	187	8
Дубно:				
Гімназія держ.	6		100	8
Повітова школа	7			
Початкова школа	7			
Професійна школа	3			
Сурмичі	7	7	219	1

Список наведених пунктів Дубенщини, де проживали протестантських церков

<i>Назва парафії</i>	Кількість дворів	Кількість осіб
<i>Княгинін</i>	1	4
Мала Мильча	2	14
Миньківці (баптисти)	6	31
Камениця	1	4
Берег	4	17
Білоберіжжя (п'ятидесятники)	7	15
Носовиця	2	15
Мирогоща (штунди)	1	5
Молодаво (баптисти)	1	5
Молодаво (п'ятидесятники)	1	6
Сатиїв (штунди)	2	4
Шепетин (штунди)	7	55
Погорільці		2
Птича		2
Плоска	2	20
Повча (лютерани)	1	2
Повча (штунди)		22
Варковмчі	1	7
Ульбарів (баптисти)	8	26
Верба		227
Жорнів (баптисти)	2	7
Жорнів (адвентисти)	1	6

Виконання треб у православних парафіях

Назва парафії	Хрещення	Шлюби	Мерлин
<i>Тростянець</i>	54	21	29
Ульбарів	22	19	13
Варковичі	41	24	20
Верба	92	35	32
Загорці Великі	11	4	12
Княгинін	74	20	44
Конюшки	14	5	10
Листвин	34	9	18
Мильча Мала	60	21	51
Мильківці	42	21	22
Івання	15	8	16
Камениця	47	16	17
Берег	32	16	19
Білобережжя	43	12	22
Носовиця			
Мирогоща	48	21	17

Молодаво	52	29	34
Сатіїв	58	20	22
Рачин	28	21	13
Страклів чеськ.	39	15	19
Студянка	47	25	18
Шепетин	69	28	27
Тараканів	18	13	16
Погорільці	64	35	27
Плоска	69	25	48
Повча	114	24	44
Обгов	53	34	28
Онишківці	9	3	2
Панталія	13	8	5
Підборці	10	2	6
Збитин	20	11	11
Жорнів	40	16	29
Тростянець	22	19	13

**Список парафій
Дубенського району (в сучасних межах) 1936 р.**

Населені пункти, округи	Кількість дворів	Кількість парафіян	
		чоловіків	жінок
Листвин	180	480	500
Мала Мильча	41 ¼	105	188
Велика Мильча	66 ½	226	303
Великі Сади	109 ¼	437	448
Малі Сади	23	92	89
Стара Носовиця	75	294	291
Судобичі	80	358	359
Нова Носовиця	35	123	120
Замчисько	19	85	67
Верба	232	667	760
Колонія Смолярня	7	16	20
Колонія Турки	28	51	53
Стовпець	172	405	402
Рідкодуби	12	23	22
Хутір Спалена	13	40	48
Хутір Забірки	31	65	73
Варковичі	107	695	714
Крилів	45		
Хомут (Зелений Гай)	21		
Великі За горці	73	230	242
Колонія Томаківка	42	68	85
Тростянець	86 ¾	397	379
Залужжя	55 ¼	221	223
Іваниничі	41	164	213
Грядки	82 ¾	331	296
Ульбарів	128	552	556
Камениця	62 ½	250	240
Підлужжя	60	240	264
Турковичі	48 ½	194	232
Микитичі	45 ½	182	156
Клюки	21 ½	86	79
Івання	126 ¼	564	554
Людгардівка	18		

Плоска	62 $\frac{3}{4}$	251	268
Тартак	44 $\frac{1}{4}$	177	155

Семидуби	89 $\frac{1}{4}$	357	344
Переросля	69 $\frac{1}{4}$	277	273
Дитиничі	64 $\frac{1}{4}$	258	222
Довге Поле	63 $\frac{1}{2}$	334	347
Молодаво Українське	173	462	449
Молодаво Чеське	122	235	245
Ксаверівка	16	40	47
Яблунівка	16	30	36
Нова Мирогоща	14	31	45
Мокре	137	226	309
Костянець	90	226	221
Мирогоща	226	636	690
Липа	126	311	332
Конюшки (Квітневе)	120	342	357
Жорнів	254	492	508
Олибів	118	183	258
Збитин	81	323	345
Волиця Збитинська	71	282	301
Хутір Ясинівка	4	18	13
Онишківці	101	210	228
Повча	248	992	1045
Свинюхи	8	32	36
Каменярня	9	36	39
Обгів	110	467	440
Бондарі	100	398	359
Ясинівка	32	114	120
Майдан	82	345	327
Нагоряни	39	162	171
Миньківці	79	180	173
Тур'я	114	267	298
Птича	185	810	824
Колонія Турковичі	14	29	34
Скраклів Український	—	183	183
Скраклів Чеський	—	195	205
Дубно, вул. Колінова	—	123	113

Волиця	—	194	203
Рачин	264	293	733
Завалля	32	76	64
Сатиїв	169	412	435
Дядьковичі	168	351	375
Михайлівка	71	155	156
Юліанівка			
Дубно Знесення	79	219	220
Вигнанка			
Дубно Панталія	80	179	189
Тараканів	178	401	372
Малі За горці	27	52	63
Олександрівка	27	59	65
Шепетин	159	36	361
Голуби	42	72	92
Нова Миколаївка	61	140	148
Стара Миколаївка	21	59	43
Буца	73	185	176
Марцеліна	33	72	80
Круки	23	50	54
Ситарі	17	36	34
Підборці	63	249	234
Погорільці (Привільне)	499	1075	1048
Красниця			
Людгардівка			
Княгинін	162	544	495
Бодяки	60	177	195
Нараїв	70	264	286
Острів	70	264	258
Озеряни	22	69	63
Колонія Боцянівка	16	30	35
Студянка	121	490	509
Стара Миколаївка	45	211	205
Посад Смига	21	74	62
Дворище	18	82	79
Берег	169	439	259

Комарівка	100	212	239
Дубовиця	20	57	58
Хутір Корчунок	2	5	10
Дубно Собор	—	1100	1200
Сурмичі Дубно	Немає даних	Немає даних	Немає даних
Злинець			
Здовбиця			
Гірники			

Парафії, де проживали католики

Назва парафії	Кількість дворів	Кількість жителів
Камениця	1	8
Берег	1	2
Білоберіжжя	4	10
Носовиця	13	109
Мирогоща	5	52
Молодаво	1	6
Сатиїв	15	95
Страклів	?	156
Тараканів	5	26
Птича	6	37
Повча	120	967
Великі Загорці	?	34
Варковичі	19	153
Тростянець	2 ³ / ₄	22
Ульбарів	12	58
Верба	?	263
Жорнів	4	19
Листвин	2	8
Княгинін	5	21

Кількість іноrodців

Назва парафії	Кількість дворів	Кількість жителів
Камениця	1	8
Панталія	2	?
Берег	5	24
Носовиця	2	14
Мирогоща	5	55
Молодаво	1	4

Сатиїв	3	17
Тараканів	1	5
Птича	1	4
Плоска	1	4
Повча	4	14
Варковичі	112	917
Тростянець	1 ¼	16
Верба	?	383
Княгинін	3	9
Жорнів	6	22

Список шкіл Дубенщини 1936 рік

Назва населеного пункту	Кількість класів	Кількість відділів	Кількість учнів	К-сть л. зако. Божо
Конюшки	1	5	94	4
Листвин	2	4	132	8
Мала Мильча	1	4	88	4
Сади Великі	—	4	116	8
Довжок	—	4	62	2
Сади Малі	—	4	83	4
Миньківці	1	5	99	4
Тур'я	1	4	70	4
Івання	3	6	132	6
Колонія Людгардівка	1	4	—	4
Камениця	1	4	85	4
Підлужжя	1	4	75	4
Микитичі	1	4	45	4
Панталія	4	4	60	4
Підборці	1	4	68	2
Білоберіжжя	1	4	80	4
Заруддя	2	4	120	6
Стара Носовиця	—	—	193	—
Нова Носовиця	—	—	193	—
Судобичі	—	—	193	—

Мирогоща	7	7	236	12
Липа	4	4	90	4
Молодаво 1	3	6	159	8
Молодаво 2	1	4	64	4
Мокре	2	5	155	8
Рачин	3	6	163	10
Батиїв	3	6	140	8
Страклів Чеський	1	4	65	4
Страклів Український	1	4	41	4
Волиця Страклівська	1	4	33	2
Студянка	1	4	80	4
Смига	2	4	89	6
Смига Ліцей	3	3	27	3
Дворище	1	2	13	2
Шепетин	2	4	132	6
Буща	1	4	90	4
Тараканів	2	4	—	—
Погорільці	1	4	130	8
-----	2	3	75	4
-----	3	3	98	4
Птича	2	4	96	4
Колонія Турковичі	2	4	96	4
Плоска	1	4	92	4
Семидуби	1	4	73	4
Дитинячі	1	4	78	4
Переросля	1	4	65	4
Кирилівка	1	4	24	4
Довге Поле	1	4	83	4
Онишківці	1	4	—	—
Повча	4	6	200	8
Витасівка	2	4	60	4
Коханівка	1	4	?	?
Обгів	1	4	87	4
Бондарі	1	4	76	4
Майдан	2	4	90	4
Кривуха	2	5	—	—
Велика Поляна	2	5	—	—

Здовбиця	2	4	122	6
Загорці Великі	1	4	76	4
Варковичі	5	7	153	7
Крилів	2	4	65	4
Хомут	2	4	37	2
Ульбарів Український	1	4	86	4
Ульбарів Чеський	1	4	60	4
Тростянець	1	4	79	4
Грядки	2	5	105	4
Верба	7	8	259	16
Стовпець	2	4	96	4
Збитин	1	4	68	4
Волиця Збитинська	1	4	130	6
Жорнів	1	4	87	4
Олибів	1	4	64	4
Берег	1	4	187	8
Дубно:				
Гімназія державна	6	—	100	—
Повітова школа	7	—	—	—
Початкова школа	7	—	—	—
Професійна школа	3	—	—	—
Сурмичі Дубно	7	7	219	12

Список парафій, де проживали протестанти

Назва парафії	Кількість дворів	Кількість осіб
Княгинін	1	4
Мала Мильча	2	14
Миньківці (баптисти)	6	31
Камениця	1	4
Берег	4	17
Білоберіжжя (п'ятидесятники)	7	15
Косовиця	2	15
Мирогоща (штунди)	1	5
Молодаво (баптисти)	1	5
Молодаво (п'ятидесятники)	1	6
Сатиїв (штунди)	2	4
Шепетин (штунди)	7	55
Погорільці	—	2

Птича	—	2
Плоска	2	20
Повча (лютерани)	1	2
Повча (штунди)	—	22
Марковичі	1	7
Ульбарів (баптисти)	8	26
Верба	—	227
Жорнів (баптисти)	2	7
Жорнів (адвентисти)	1	6

Виконання потреб у православних парафіях

Назва парафії	Хрещення	Шлюби	Мерлини
Тростянець	54	21	29
Ульбарів	22	19	13
Варковичі	41	24	20
Верба	92	35	32
Загорці Великі	11	4	12
Княгинін	74	20	44
Конюшки	14	5	10
Листвин	34	9	18
Мала Мильча	60	21	51
Миньківці	42	21	22
Івання	15	8	16

Камениця	47	16	17
Берег	32	16	19
Білобережжя	43	12	22
Носовиця	—	—	—
Мирогоща	48	21	17
Молодаво	52	29	34
Сатиїв	58	20	22
Рачин	28	21	13
Страклів Український	39	15	19
Студянка	47	25	18
Шепетин	69	28	27
Тараканів	18	13	16
Погорільці	64	35	27
Плоска	69	25	48
Повча	114	24	44
Обгів	53	34	28
Онишківці	9	3	2
Панталія	13	8	5
Підборці	10	2	6
Збитин	20	11	11
Жорнів	40	16	29
Гростянець	22	19	13